

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De rechtspraakverzamelingen van Julius Paulus : recht en rechtvaardigheid in de rechterlijke uitspraken van keizer Septimius Severus

Daalder, E.S.

Citation

Daalder, E. S. (2018, October 23). *De rechtspraakverzamelingen van Julius Paulus : recht en rechtvaardigheid in de rechterlijke uitspraken van keizer Septimius Severus. Meijers-reeks.* Boom Juridisch, Den Haag. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/66321>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/66321>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/66321> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Daalder, E.S.

Title: De rechtspraakverzamelingen van Julius Paulus : recht en rechtvaardigheid in de rechterlijke uitspraken van keizer Septimius Severus

Issue Date: 2018-10-23

3.1 DE JURIST JULIUS PAULUS: EEN KORTE BIOGRAFIE¹

Afkomst

Over de afkomst van Paulus is ons weinig tot niets bekend. De meeste auteurs zijn van mening dat hij waarschijnlijk rond 160 werd geboren² en dat hij – gezien zijn professe en het verloop van zijn carrière – hoogstwaarschijnlijk behoorde tot de ridderstand.³ Ook met betrekking tot zijn overlijden tasten we in het duister. Aangezien Paulus in één van zijn laatste werken, zijn *Responsa*, nog melding maakt van wetgeving door Alexander Severus, wordt het overlijden van Paulus traditioneel tijdens of na het bewind van diezelfde keizer gedateerd.⁴ Eén van de rescripten van Alexander Severus die Paulus in zijn *Responsa* vermeldt, was gericht aan de toenmalige *praefectus urbi* Claudius Julianus.⁵ Hieruit kan worden afgeleid dat Paulus in ieder geval in de ambtsperiode van deze prefect, die vermoedelijk duurde van de zomer van 222 n. Chr. tot november 223 n. Chr., nog in leven was.⁶

Ook over de herkomst van Paulus tasten wij in het duister. Zijn *nomina* zijn te veelvoorkomend om via epigrafisch onderzoek zijn geboorteplaats of -streek te achterhalen.⁷ Ook zijn schrijfstijl en beheersing van het Latijn en het Grieks bieden onvoldoende aanknopingspunten om met zekerheid iets over zijn herkomst te kunnen zeggen.⁸ Om deze reden is de literatuur zeer

1 Zie voor beschrijvingen van het leven en de werken van Paulus Tzschirner, 'Zum Leben'; Krüger, *Quellen*, 227-239; A. Berger, *RE* X.1 (1918), s.v. Iulius Paulus, i.h.b. 690-752; Honoré, 'Severan lawyers', 216 e.v.; Maschi, 'La conclusione'; Klami, 'Iulius Paulus'; Liebs, 'Iulius Paulus' en *idem*, *Hoffjuristen*, 55 e.v.; Zwälve, *Keizers*, 115-137; Kunkel, *Herkunft*, 244-245. Kritische kanttekingen bij de traditionele beschrijvingen van de carrière van Paulus worden gemaakt door Ronald Syme in R. Syme, 'Three jurists' en *idem*, 'Fiction', die zich met name verzet tegen het gebruik van de *Historia Augusta* als historische bron.

2 Honoré, 'Severan lawyers', 226; Syme, 'Fiction', 84; Liebs, 'Iulius Paulus', 151. Anders Klami, 'Iulius Paulus', 1841, die meent dat Paulus tussen 170 en 175 geboren werd.

3 Klami, 'Iulius Paulus', 1830 en Kunkel, *Herkunft*, 244-245.

4 Zie D. 31,87,3. Zie daarnaast ook D. 49,1,25.

5 D. 31,87,3: '*Imperator Alexander Augustus Claudiano Iuliano praefecto urbi*'. In de literatuur wordt aangenomen dat *Claudiano* een verschrijving is en dat het rescript gericht was aan Claudius Julianus, zie H. Hammen, 'Der Jurist Iulius Paulus und der Stadtpräfekt Claudius Iulianus im Jahre 222/223 n. Chr.' *ZSS* 120 (2003), 62-63.

6 Vgl. Hammen, 'Der Jurist'.

7 Klami, 'Iulius Paulus', 1830 en Kunkel, *Herkunft*, 245.

8 W. Kalb, *Roms Juristen, nach ihrer Sprache dargestellt*, Leipzig: Teubner 1890, 135 e.v. Zie ook Berger, *RE* X.1 (1918), s.v. Iulius Paulus, 691 en Kunkel, *Herkunft*, 245 nt. 507.

verdeeld over de geboorteplaats van de jurist: sommige auteurs betogen dat Paulus afkomstig was uit Rome of Italië,⁹ terwijl andere auteurs ervan uitgaan dat hij geboren werd in één van de provincies¹⁰ en wellicht zelfs, net als Ulpianus, afkomstig was uit het oosten van het rijk.¹¹

Opleiding en juridische carrière

Paulus was een leerling van de jurist Quintus Cervidius Scaevola, die door hem in zijn werken als ‘*Scaevola noster*’ wordt aangeduid.¹² Daarnaast wordt ook wel beweerd dat Paulus onderwijs van Africanus en Marcellus heeft genoten, maar hiervoor kan in de Digesten geen overtuigend bewijs worden gevonden.¹³ Over de verdere juridische carrière van Paulus valt weinig met zekerheid te zeggen.¹⁴ Op basis van D. 32,78,6 wordt in het algemeen aangenomen dat hij zijn carrière begon als advocaat.¹⁵ In deze tekst treedt Paulus op als procesvertegenwoordiger in een procedure, die duidelijk geen betrekking had op hemzelf.

D. 32,78,6: ‘Toen een man op deze wijze had gelegateerd: ‘De dingen die zijn voorbereid vanwege mijn vrouw, geef en legateer ik aan haar’, eiste ik bij de *praetor fideicommissarius* ook de getaxeerde zaken, welke onderdeel uitmaakten van de bruidsschat, en ik won niet, omdat men van mening was dat de testator niet aan deze zaken had gedacht [bij het opstellen van die beschikking]. (...)’¹⁶

-
- 9 Klami, ‘Iulius Paulus’, 1830. Bijzondere vermelding verdient de claim van de Italiaanse stad Padua, die Paulus (naast de geschiedschrijver Livius) als één van haar roemruchte burgers heeft opgeëist (‘Paulus Patavinus’) en reeds in de 15e eeuw een beeld van hem inclusief inscriptie heeft laten plaatsen in het Palazzo della Ragione. De inscriptie luidt: *Paulus Patavinus iurisconsultor<um> clar<issimus> huius urbis decus aetern<um>, Alex<andri> / Mammeae temporib<us> floruit, ad praetoram praefecturam consulatumq<ue> / evectus, cuiusq<ue> sapientiam tanti fecit Justinian<us> imperat<or>, ut nulla civil<is> / iuris particula huius legib<us> non coretur, qui splendore famae immor- / talis oculis posteritatis admirand<us>, insign<is> imagine hic merito decoratur* (bron: G. Pisani, ‘Le iscrizioni latine sulle porte pretorie del Palazzo della Ragione’ *Padova e il suo territorio. Rivista di storia arte cultura* 166 (2013), 19-20).
- 10 Liebs, ‘Iulius Paulus’, 151; Kunkel, *Herkunft*, 245.
- 11 Honoré, ‘Severan lawyers’, 216-217.
- 12 Zie bijvoorbeeld D. 2,14,27,2, D. 10,2,46 en D. 42,5,6,2. Voor een overzicht van alle vindplaatsen, zie Berger, *RE* X.1 (1918), s.v. Iulius Paulus, 692.
- 13 Honoré, ‘Severan lawyers’, 225 nt. 193, waartegen Klami, ‘Iulius Paulus’, 1831.
- 14 Syme, ‘Three jurists’, 790 (‘As for Paul, (...), nothing at all can with safety be affirmed’) en *idem*, ‘Fiction’, 78-104, i.h.b. 84.
- 15 De aanname dat Paulus advocaat was, is afkomstig van Tzschirner, ‘Zum Leben’ en is sindsdien door verschillende moderne auteurs overgenomen: Berger, *RE* X.1 (1918), s.v. Iulius Paulus, 691; Maschi, ‘La conclusione’, 675; Liebs, ‘Iulius Paulus’, 151; Kunkel, *Herkunft*, 244 en 326. Anders Klami, ‘Iulius Paulus’, 1831. Naast deze Digestentekst halen sommige auteurs ook een passage uit Artemidorus’ *Oneirocritica* aan (4,80), waarin melding wordt gemaakt van een advocaat met de naam Paulus. Gezien de frequentie van de naam Paulus heeft deze vindplaats geen enkele bewijskracht, zie in gelijke zin Klami, ‘Iulius Paulus’, 1832.
- 16 Paulus libro secundo ad Vitellium. *Cum vir ita legasset: ‘quae uxoris causa parata sunt, ei do lego’, ego apud praetorem fideicommissarium petebam etiam res aestimatas, quarum pretium in dotem erat, nec optinui, quasi testator non sensisset de his rebus. (...).*

Verder kan uit het oeuvre van de jurist worden opgemaakt dat hij er – zoals de meeste juristen in zijn tijd – een uitgebreide consultatiepraktijk op na hield, die uiteindelijk resulteerde in 23 boeken met *responsa*, de *Responsorum libri XXIII*.¹⁷ Uit het oeuvre van Paulus kan ook worden afgeleid dat hij waarschijnlijk als onderdeel van zijn adviespraktijk ook zelf jonge juristen opleidde.¹⁸ Enkele van zijn werken zijn duidelijk gericht op het onderwijs, zoals de *Institutionum libri II*, *Regularum libri VII*, *Manualium libri III* en *Quaestionum libri XXVI*.¹⁹ In het laatste werk worden een aantal namen genoemd van personen die een *quaestio* aan Paulus voorlegden, te weten Licinnius Rufinus (D. 40,13,4), Nymphidius (D. 35,1,81), Latinus Largus (D. 21,1,56; D. 31,83; D. 40,8,9; D. 44,2,30,1) en Nesennius Apollinaris (D. 3,5,34; D. 27,1,32; D. 35,2,22 *pr.*). Sommige auteurs menen dat deze personen leerlingen van Paulus waren.²⁰ We weten echter alleen van Licinnius Rufinus met zekerheid dat hij een jurist was.²¹ Daar komt nog bij dat het feit dat Rufinus Paulus consulteerde niet per definitie hoefde te betekenen dat hij ook diens leerling was. Het kan ook gaan om een minder aanzienlijke jurist, die een bekende en hooggeplaatste collega om advies vroeg.²²

Carrière binnen het keizerlijke bestuursapparaat

Het is wellicht nog moeilijker om iets met zekerheid te zeggen over de bestuurlijke carrière van Paulus dan over zijn opleiding en juridische loopbaan, omdat onze kennis hiervan grotendeels berust op een aantal anekdotes uit de *Historia Augusta*, een bron waarvan de betrouwbaarheid uiterst omstreden is. De teksten die betrekking hebben op Paulus zijn afkomstig uit de *vita* van Pescennius Niger en die van Alexander Severus. Over deze twee biografieën kan worden opgemerkt dat beide niet behoren tot de reeks biografieën die door moderne auteurs relatief betrouwbaar worden geacht. De biografie van Niger behoort tot de groep ‘Nebenviten’, die worden gezien als pure fictie, terwijl de biografie van Alexander Severus het karakter heeft van een ‘vie romancée’, waarin de jonge keizer wordt gepresenteerd als een voorbeeldig leider. Laten we met dit in het achterhoofd de teksten over de bestuurlijke carrière van Paulus nader beschouwen.

17 Liebs, ‘Iulius Paulus’, 151.

18 Naast Berger, *RE* X.1 (1918), s.v. Iulius Paulus, 693 ook Liebs, ‘Iulius Paulus’, 151. Maschi, ‘La conclusione’, 675 twijfelt. Zie over de opleiding van juristen in het algemeen D. Liebs, ‘Rechtsschulen und Rechtsunterricht im Prinzipat’ *ANRW* II.15 (1976), 197-286 en meest recent J. Harries, ‘Legal education and the training of lawyers’ in: C. Ando, P. du Plessis & K. Tuori, *The Oxford handbook of Roman law and society*, Oxford: Oxford University Press 2016, 151-163.

19 Liebs, ‘Iulius Paulus’, 151.

20 Berger, *RE* X.1 (1918), s.v. Iulius Paulus, 693, waartegen Klami, ‘Iulius Paulus’, 1841.

21 Kunkel, *Herkunft*, 255-256.

22 Maschi, ‘La conclusione’, 675.

SHA *Pesc.* 7,4: 'Severus en vele van zijn opvolgers hielden aan dit principe [*i.e.* dat alleen personen met bestuurservaring op hoge bestuurlijke posities werden benoemd] vast, zoals de prefecturen van Paulus en Ulpianus aantonen, die eerst onderdeel uitmaakten van het *consilium* van Papinianus en later, toen de één *a memoria* en de ander *a libellis* was geweest, meteen tot prefecten zijn benoemd.'²³

SHA *Alex. Sev.* 26,5-6: 'Hij [*i.e.* Alexander Severus] had veel respect voor Paulus en Ulpianus, waarvan sommigen zeggen dat zij tot *praefectus* zijn benoemd door Elagabalus, terwijl anderen menen dat Alexander dit zelf heeft gedaan. Want er wordt gezegd dat Ulpianus *consiliarius* van Alexander was en *a libellis* en van beiden wordt gezegd dat zij *assessor* van Papinianus zijn geweest.'²⁴

In beide teksten wordt melding gemaakt van een positie die Paulus aan het begin van zijn ambtelijke carrière zou hebben gehad, te weten die van *assessor* in het *consilium* van Papinianus tijdens diens periode als *praefectus praetorio*. Op dit punt wordt de *Historia Augusta* ondersteund door een tekst van Paulus uit de Digesten, die begint met de woorden '*Lecta est in auditorio Aemilii Papiniani praefecti praetorio iuris consulti cautio huiusmodi.*'²⁵ Het is daarom waarschijnlijk dat Paulus inderdaad, al dan niet samen met Ulpianus, vanaf 205 onderdeel uitmaakte van het *consilium* van Papinianus als *praefectus praetorio*.²⁶ Daarnaast getuigt het enkele bestaan van de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* van een andere positie die Paulus in dezelfde periode bekleedde, te weten die van lid van het *consilium* van Septimius Severus.²⁷ Door een enkele auteur is zelfs betoogd dat Paulus secretaris van deze adviesraad was en als zodanig over de verbatim verslagen van de hoorzittingen beschikte en deze kon gebruiken voor het opstellen van zijn twee rechtspraakverzamelingen.²⁸

De *vita Pescennii Nigri* vermeldt dat Paulus vervolgens de positie van *a memoria* heeft bekleed. Er is echter geen andere bron waardoor deze opmerking kan worden gestaafd en om deze reden kan een dergelijke positie voor Paulus niet met zekerheid worden vastgesteld.²⁹ Daar komt nog bij dat deze

23 *Quod postea Severus et deinceps multi tenuerunt, ut probant Pauli et Ulpiani praefecturae, qui Papiniano in consilio fuerunt ac postea, cum unus ad memoriam, alter ad libellos paruisset, statim praefecti facti sunt.*

24 *Paulum et Ulpianum in magno honore habuit, quos praefectos ab Heliogabalo alii dicunt factos, alii ab ipso. Nam et consiliarius Alexandri et magister scrinii Ulpianus fuisse perhibetur, qui tamen ambo assessores Papiniani fuisse dicuntur.*

25 D. 12,1,40.

26 Berger, *RE X.1* (1918), s.v. Iulius Paulus, 691; Honoré, 'Severan lawyers', 225; Maschi, 'La conclusionone', 675; Liebs, 'Iulius Paulus', 151; Kunkel, *Herkunft*, 244. Zelfs Syme ontkent deze positie van Paulus niet: 'Three jurists', 794-795 en 'Fiction', 87.

27 Honoré, 'Severan lawyers', 218; Maschi, 'La conclusionone', 675; Klami, 'Iulius Paulus', 1836-1837; Liebs, 'Iulius Paulus', 151; Kunkel, *Herkunft*, 244. Hieruit kan worden afgeleid dat Paulus dus tegelijkertijd onderdeel uitmaakte van het *consilium* van Papinianus als *praefectus praetorio* en dat van de keizer.

28 Klami, 'Iulius Paulus', 1837.

29 Overtuigd zijn Berger, *RE X.1* (1918), s.v. Iulius Paulus, 691, Maschi, 'La conclusionone', 675 en Kunkel, *Herkunft*, 244. Syme, 'Three jurists', 795 en 'Fiction', 87 en Klami, 'Iulius Paulus', 1835 twijfelen.

positie onder Severus nog werd bekleed door vrijgelatenen.³⁰ Zo vermeldt Dio over een zekere Castor, de *a memoria* die met Severus meereisde naar Britannia in 208 n. Chr., dat deze daarvoor de *cubicularius*, de kamerheer, van Severus was geweest, hetgeen een typische positie voor vrijgelatenen was.³¹ Een *a memoria* onder Caracalla genaamd Marius Festus wordt door Herodianus expliciet gekwalificeerd als ‘τῶν ἀπελευθέρων φίλτατος’, ‘de meest geliefde van diens vrijgelatenen’.³² Daarnaast is het verdacht dat in de passage uit de *vita* van Alexander Severus wel melding wordt gemaakt van het feit dat Ulpianus *a libellis* was, maar niet van een positie als *a memoria* voor Paulus, terwijl vervolgens weer wél over beide juristen wordt vermeld dat zij tot het *consilium* van Papinianus behoorden.

Het debat in de literatuur heeft zich echter vooral geconcentreerd op de vraag of Paulus ooit de positie van *praefectus praetorio* heeft bekleed. De enige twee bronnen voor deze positie zijn de hierboven geciteerde passages uit de *Historia Augusta*. Om deze reden is er een groep auteurs die van mening is dat Paulus nooit de positie van gardeprefect heeft bekleed.³³ Naast het feit dat de gardeprefectuur van Paulus alleen is gebaseerd op mededelingen in de *Historia Augusta*, wijzen deze auteurs ook op het feit dat de informatie uit de *vita Pescennii Nigri* in veel gevallen aantoonbaar onjuist is. Hoewel we op basis van een tekst uit de Codex Justinianus zeker weten dat Ulpianus de positie van *praefectus praetorio* heeft bekleed,³⁴ wordt uit dezelfde bron ook duidelijk dat hij voorafgaand aan deze functie eerst korte tijd *praefectus annonae* is geweest.³⁵ De mededeling in de *Historia Augusta* dat Ulpianus *statim* na zijn positie als *a libellis* werd benoemd tot gardeprefect is dus onjuist.³⁶

30 Millar, *Emperor*, 97 in navolging van Syme ‘Three jurists’, 795 en ‘Fiction’, 87. Zie daarentegen Weaver, *Familia Caesaris*, 264 nt. 1, die stelt dat in de Severische periode de positie was overgenomen door *equites*.

31 Dio *Hist.* 76(77),14,1. Zie over de (soms zeer invloedrijke) positie van *cubicularii* Weaver, *Familia Caesaris*.

32 Her. 4,8,4. Zie over Marius Festus ook *CIL* 14, 3638.

33 Syme, ‘Three jurists’, 797-798: ‘A great jurist and the equal of Ulpian as a prolific writer, but not Prefect of the Guard and a power in the government’ en ‘Fiction’, 88 e.v. Zie daarnaast ook A. Jardé, *Études critiques sur la vie et le règne de Sévère Alexandre*, Parijs: Boccard 1925, 37 e.v. en L.L. Howe, *The pretorian prefect from Commodus to Diocletian*, Chicago: University of Chicago Press 1942, 105 e.v.

34 C. 4,65,4 (222 n. Chr.).

35 C. 8,37,4 (222 n. Chr.).

36 Uit de context van de tekst kan worden afgeleid dat de auteur met de woorden *statim praefecti facti sunt* verwijst naar de gardeprefectuur en niet naar bijvoorbeeld de *praefectus annonae* of *praefectus vigilum*. In *Pesc.* 7,3 wordt beschreven hoe Niger aan Marcus Aurelius en later aan Commodus adviseerde dat het verstandig zou zijn om bij de benoeming van een nieuwe prefect of gouverneur van een provincie de voorkeur te geven aan een promotie van één van de *assessores* van de oude prefect of gouverneur. Vervolgens wordt in *Pesc.* 7,4 de benoeming van Ulpianus en Paulus als voorbeeld van dit principe genoemd. Aangezien zij *assessores* waren van Papinianus toen deze *praefectus praetorio* was, is het aannemelijk dat de auteur van de tekst met de woorden *statim praefecti facti sunt* ook verwijst naar de gardeprefectuur.

De meeste auteurs zijn echter van mening dat Paulus wel degelijk *praefectus praetorio* is geweest. In dit geval rijst de vraag onder welke keizer hij deze positie bekleedde. Zoals blijkt uit de hierboven geciteerde tekst uit de *vita Alexandri Severi* bestond hierover al onduidelijkheid in de late oudheid. Sommige bronnen van de auteur van deze *vita* meenden dat Paulus reeds onder Elagabalus gardeprefect was, terwijl andere uitgaan van een benoeming door Alexander Severus (*'Paulum et Ulpianum in magno honore habuit, quos praefectos ab Heliogabalo alii dicunt factos, alii ab ipso.'*). Beide visies hebben in de moderne literatuur navolging gekregen. Een prefectuur onder Elagabalus zou kunnen samenhangen met het huwelijk in 219 tussen deze keizer en een vrouw met de naam Julia Cornelia Paula, waarvan soms wordt betoogd dat zij de dochter van Julius Paulus was.³⁷ De prefectuur van de jurist moet in dit geval van korte duur zijn geweest, aangezien Aurelius Victor vermeldt dat Paulus door Elagabalus werd verbannen:

Aur. Vict. *Caes.* 24,6: 'Bovendien hield hij [*i.e.* Alexander Severus] Domitius Ulpianus, die door Elagabalus tot gardeprefect was benoemd, in dezelfde positie aan en nadat Paulus uit ballingschap was teruggeroepen, toonde hij aan deze autoriteiten op het gebied van het recht, hoezeer hij een voorliefde had voor het beste en het billijke.'³⁸

De oorzaak voor de verbanning van Paulus is onbekend, maar deze zou kunnen samenhangen met de beruchte echtscheiding van Elagabalus van zijn eerste vrouw, die niet lang na hun huwelijk volgde vanwege 'κηλιδά τινα περι τὸ σῶμα', 'één of andere vlek op haar lichaam'.³⁹ Wellicht ging de echtscheiding van de dochter gepaard met het ontslag en de verbanning van de vader, maar er is geen mogelijkheid om dit met zekerheid vast te stellen. De tekst van Victor levert daarnaast nog andere problemen op. De mededeling dat Ulpianus door Elagabalus tot gardeprefect werd benoemd en door Alexander Severus werd aangehouden, is onjuist. Hierboven werd reeds opgemerkt dat hij aan het begin van het bewind van Alexander Severus korte tijd de positie van *praefectus annonae* bekleedde, waaruit volgt dat de door Victor gesuggereerde continuïteit niet kan kloppen en de benoeming van Ulpianus tot *praefectus praetorio* pas onder Alexander Severus heeft plaatsgevonden.⁴⁰ Het feit dat daarnaast elke verwijzing naar een gardeprefectuur van Paulus onder Elagabalus in de tekst van Victor ontbreekt, maakt het onwaarschijnlijk dat hiervan sprake is geweest.⁴¹

37 Zie voor dit huwelijk Dio *Hist.* 79(80),9,1 en voor de volledige naam van de keizerin ILS 477. Liebs, 'Julius Paulus', 151 en *idem*, *Hofjuristen*, 68 neemt om deze reden aan dat Paulus onder Elagabalus als gardeprefect diende. Zie ook Honoré, *Ulpian*, 29.

38 *Adhuc Domitium Ulpianum, quem Heliogabalus praetorianis praefecerat, eodem honore retinens Paulloque inter exordia patriae reddito, iuris auctoribus, quantus erga optimos atque aequi studio esset, edocuit.*

39 Dio *Hist.* 79(80),9,3.

40 Zie ook Dio *Hist.* 80(80),1,1.

41 Vgl. Klami, 'Julius Paulus', 1838.

Het is aannemelijker dat Paulus, als hij al ooit *praefectus praetorio* is geweest, deze positie onder Alexander Severus heeft bekleed.⁴² Een belangrijke aanwijzing hiervoor is het feit dat Paulus ook tot het *consilium* van Alexander behoorde,⁴³ waaruit volgt dat hij in ieder geval onderdeel uitmaakte van de 'inner circle' van de jonge keizer. Als we aannemen dat Paulus door Alexander Severus tot gardeprefect is benoemd, rijst onmiddellijk de vraag naar de verhouding tussen zijn prefectuur en die van Ulpianus. Sommige moderne auteurs leiden uit de twee teksten van de *Historia Augusta* af dat de juristen op hetzelfde moment, dat wil zeggen tezamen, deze positie hebben bekleed.⁴⁴ Andere schrijvers ontkennen deze mogelijkheid en nemen aan dat Paulus Ulpianus na diens dood in 223 n. Chr. op enig moment is opgevolgd als *praefectus praetorio*.⁴⁵ Zij betogen onder andere dat er een zekere rivaliteit tussen Paulus en Ulpianus bestond, die wordt afgeleid uit het feit dat zij elkaars werken nauwelijks citeren, en dat deze in de weg stond aan een gedeelde prefectuur.⁴⁶ Het eventuele bestaan van een dergelijke rivaliteit tussen beide juristen lijkt mij in deze context niet erg relevant. Het springende punt blijft dat geen enkele andere literaire of juridische bron melding maakt van een gelijktijdige prefectuur van de twee juristen en dat bovendien de bewoordingen van de teksten uit de *Historia Augusta* zelf ook niet geheel ondubbelzinnig zijn.⁴⁷

De conclusie van het voorgaande is dat onmogelijk met zekerheid kan worden vastgesteld of Paulus inderdaad ooit *praefectus praetorio* is geweest en zo ja, onder welke keizer. Omdat de mogelijke benoeming van Paulus tot *praefectus praetorio* zonder twijfel plaatsvond na het bewind van Septimius Severus en dus buiten de periode zou vallen waarop de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* betrekking hebben, is het voor deze studie ook niet noodzakelijk om een definitief antwoord op deze vraag te geven. Enerzijds zou een dergelijke positie zeker niet abnormaal of uitzonderlijk zijn geweest, daar ook de andere grote juristen uit zijn tijd, Papinianus en Ulpianus, gardeprefect zijn geweest. Hun prefectuur wordt echter door andere, meer betrouwbare bronnen dan de *Historia Augusta* bevestigd, hetgeen voor Paulus niet het geval is. Men zou anderzijds ook kunnen betogen dat het feit dat Papinianus en Ulpianus beide *praefectus praetorio* waren de auteur(s) van de bio-

42 Dit is de meest aangehangen opvatting in de literatuur: Tzschirner, 'Zum Leben', 152; Karlowa, *Rechtsgeschichte I*, 745; Krüger, *Quellen*, 228; Berger, *RE X.1* (1918), s.v. Iulius Paulus, 692; Honoré, 'Severan lawyers', 225; Maschi, 'La conclusionne', 675 (twijfelachtig); Klami, 'Iulius Paulus', 1840; Kunkel, *Herkunft*, 244 nt. 504. Zie daarnaast ook bevestigend Modrzejewski & Zawadzki, 'La date', 605 e.v.

43 Liebs, 'Iulius Paulus', 151; Liebs, *Hofjuristen*, 68-69; Kunkel, *Herkunft*, 244.

44 Zie in die zin bijvoorbeeld Krüger, *Quellen*, 228 en Berger, *RE X.1* (1918), s.v. Iulius Paulus, 692.

45 Modrzejewski & Zawadzki, 'La date', 607, die meent dat Paulus deze positie tot (zijn dood in?) 230 bekleedde. Zie daarnaast Karlowa, *Rechtsgeschichte I*, 745, Pflaum, *Carrières*, 806 en Klami, 'Iulius Paulus', 1840.

46 Modrzejewski & Zawadzki, 'La date', 606-607. Zie over de citeergewoontes van Paulus en Ulpianus Berger, *RE X.1* (1918), s.v. Iulius Paulus, 693-694.

47 Kunkel, *Herkunft*, 244 nt. 504.

grafieën van Pescennius Niger en Alexander Severus ertoe heeft aangezet om ook een dergelijke positie aan Paulus toe te schrijven zonder dat hiervoor enig historisch bewijs bestond. In dit geval moet de mededeling dat onze jurist de invloedrijkste positie binnen het keizerlijke bestuursapparaat bekleedde worden beschouwd als een verzinsel.

Werken

In het voorgaande is al enige aandacht besteed aan de werken van Paulus die voortkwamen uit zijn onderwijs- en consultatiepraktijk. Zijn gehele oeuvre omvat echter vele andere genres; in de *Index Florentinus* worden meer dan 70 titels van zijn hand genoemd.⁴⁸ Traditioneel wordt aangenomen dat Paulus als jurist en auteur actief is geweest van Commodus tot en met Alexander Severus.⁴⁹ Onder zijn circa 86 (ons bekende) werken bevinden zich, naast de hierboven reeds genoemde werken, onder andere een uitgebreid commentaar op het edict (*Ad edictum libri LXXX*) en op het *ius civile* (*Ad Sabinum libri XVI*), verscheidene kleinere commentaren op *leges* en *senatus consulta* (bv. *Ad legem Iuliam libri II*, *Ad legem Iuliam et Papiam libri X* en *Ad senatus consultum Claudianum liber singularis*), monografieën en handboeken over verschillende specifieke onderwerpen (bv. *De fideicommissis libri III*) en instructieboeken voor verschillende magistraten, keizerlijke functionarissen (bv. *De officio proconsulis libri II*, *De officio praefecti urbi liber singularis* en *De officio praefecti vigilum liber singularis*) en de juristen die deze bestuurders bij de uitvoering van hun taken adviseerden (*De officio adsectorum liber singularis*).⁵⁰

3.2 DE TWEE RECHTSPRAAKVERZAMELINGEN: INHOUDELIJKE BESCHRIJVING

3.2.1 Vorm en algemene inhoud van de 38 teksten

De 38 teksten van Paulus in de Digesten over de gerechtelijke procedures bij het keizerlijk hof zijn afkomstig uit wat twee verschillende werken lijken te zijn, de *Decretorum libri tres* en de *Imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum libri sex*. Van de 38 overgeleverde teksten zijn er 32 afkomstig uit de *Decreta*⁵¹ en drie (mogelijk vier) uit de *Imperiales Sententiae*.⁵² Drie (mogelijk twee) teksten

48 Krüger, *Quellen*, 228 stelt dat het oeuvre van Paulus 86 titels (waarbij zijn *notae* op de werken van andere juristen niet worden meegeteld) en in totaal 319 *libri* omvatte.

49 Krüger, *Quellen*, 228; Maschi, 'La conclusione', 676.

50 Zie voor uitgebreidere overzichten van alle werken van Paulus Berger, *RE X.1* (1918), s.v. Iulius Paulus, 704 e.v., Maschi, 'La conclusione', 676 e.v. en Liebs, 'Iulius Paulus', 151 e.v.

51 D. 4,4,38 *pr.* en 1; D. 10,2,41; D. 14,5,8; D. 16,2,24; D. 20,5,13; D. 22,1,16 *pr.* en 1; D. 26,5,28; D. 26,7,53; D. 29,2,97; D. 32,27 *pr.*, 1 en 2; D. 32,97; D. 36,1,76(74) *pr.* en 1; D. 40,5,38; D. 46,1,68 *pr.*, 1 en 2; D. 47,2,88(87); D. 48,18,20; D. 48,19,40; D. 49,14,47 *pr.* en 1; D. 49,14,48 *pr.* en 1; D. 49,14,50; D. 50,2,9 *pr.* en 1.

52 D. 35,1,113; D. 40,1,10; D. 50,16,240. De formulering van de inscriptie van D. 37,14,24 is enigszins dubbelzinnig (*Paulus imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum sive decretorum ex libris sex libro primo*). Op het eerste gezicht lijkt zij naar beide werken te verwijzen, maar zoals later in dit hoofdstuk zal worden aangetoond kan zij ook op een andere wijze worden geïnterpreteerd, zie paragraaf 3.3.2.3.

maakten blijkens hun inscriptie onderdeel uit van de beide werken.⁵³ De aard van en de verhouding tussen de twee werken zijn tot op de dag van vandaag onderwerp van debat. Om een zinvolle bijdrage aan dit debat te kunnen leveren, is het van belang om eerst enige aandacht te besteden aan de inhoud van beide werken en de verslagen die hierin zijn opgenomen.

Een logisch beginpunt hiervoor is de vorm van de overgeleverde teksten. Wat betreft hun opmaak kunnen de teksten in drie categorieën worden verdeeld. Veruit de meeste teksten (26 teksten) bevatten niet alleen de keizerlijke beslissing, het daadwerkelijke *decretum*, maar daarnaast ook een beschrijving van het feitencomplex dat aanleiding gaf tot de gerechtelijke procedure.⁵⁴ Deze beschrijving wordt in sommige gevallen door Paulus uitgebreid met een weergave van de standpunten van partijen,⁵⁵ een vermelding van de beslissing van een lagere rechter⁵⁶ en/of een verslag van de beraadslagingen in het *consilium* van de keizer.⁵⁷ Hij houdt hierbij meestal een chronologische volgorde aan. Uit deze beschrijvingen en de titels van beide werken kan zonder twijfel worden geconcludeerd dat we te maken hebben met rechterlijke uitspraken en niet met een andere vorm van keizerlijke wetgeving.⁵⁸

Dit laatste valt echter minder eenvoudig vast te stellen voor de teksten die behoren tot de andere twee categorieën. De tweede groep teksten bevat slechts een beslissing van de keizer, zonder de toevoeging van enige vorm van context (4 teksten):

D. 16,2,24: *Iussit imperator audiri adprobantem sibi a fisco deberi, quod ipse convenitur.*⁵⁹

D. 44,7,33: *Constitutionibus, quibus ostenditur heredes poena non teneri, placuit, si vivus conventus fuerat, etiam poenae persecutionem transmissam videri, quasi lite contestata cum mortuo.*⁶⁰

D. 46,1,68 pr.: *Fideiussores magistratum in poenam vel multam, quam non spondissent, non debere conveniri decrevit.*⁶¹

-
- 53 D. 28,5,93(92); D. 36,1,83(81); D. 37,14,24. Zie over D. 37,14,24 echter de vorige noot.
- 54 D. 4,4,38 pr.; D. 10,2,41; D. 14,5,8; D. 22,1,16,1; D. 26,5,28; D. 26,7,53; D. 28,5,93(92); D. 29,2,97; D. 32,27 pr.; D. 32,27,1; D. 32,27,2; D. 32,97; D. 36,1,76(74) pr.; D. 36,1,76(74),1; D. 36,1,83(81); D. 37,14,24; D. 40,1,10; D. 40,5,38; D. 46,1,68,1; D. 48,18,20; D. 49,14,47 pr.; D. 49,14,47,1; D. 49,14,48 pr.; D. 49,14,48,1; D. 49,14,50; D. 50,16,240.
- 55 D. 10,2,41; D. 14,5,8; D. 26,5,28; D. 26,7,53; D. 32,97; D. 36,1,76(74),1; D. 37,14,24; D. 48,18,20; D. 49,14,47 pr.; D. 49,14,48 pr.; D. 49,14,48,1; D. 49,14,50.
- 56 D. 4,4,38 pr.; D. 10,2,41; D. 14,5,8; D. 36,1,76(74),1; D. 36,1,83(81); D. 37,14,24; D. 48,18,20; D. 49,14,48 pr.
- 57 D. 4,4,38 pr.; D. 14,5,8; D. 29,2,97; D. 32,27,1; D. 36,1,76(74),1; D. 49,14,50; D. 50,16,240.
- 58 Vgl. Rizzi, *Imperator Cognoscens*, 103, i.h.b. nt. 267.
- 59 Vert.: De keizer heeft beslist dat degene, die bewijst dat aan hem door de *fiscus* een bedrag is verschuldigd, gehoord moet worden, wanneer hij zelf wordt aangesproken.
- 60 Vert.: Hij heeft geoordeeld met betrekking tot constituties, waarin duidelijk wordt gemaakt dat erfgenamen niet aansprakelijk zijn voor een poenale vordering, dat, als iemand bij leven was aangesproken, het opvorderen van de *poena* ook schijnt over te gaan, als ware er een procesovereenkomst gesloten met de overledene.
- 61 Vert.: De keizer heeft geoordeeld dat borgen van magistraten niet moeten worden aangesproken voor straffen of boetes, die zij niet hadden beloofd.

D. 48,19,40: *Metrodorum, cum hostem fugientem sciens susceperit, in insulam deportari, philocteten, quod occultari eum non ignorans diu dissimulaverit, in insulam relegari placet.*⁶²

In deze vier teksten wordt gebruik gemaakt van een werkwoord in de 3^e persoon enkelvoud (al dan niet gecombineerd met ‘*imperator*’) waarmee in juridische teksten keizerconstituties plegen te worden ingeleid, te weten *decernere* (D. 46,1,68 *pr.*), *placere* (D. 44,7,33 en D. 48,19,40) en *iubere* (D. 16,2,24). Hieruit kan echter niet zonder meer worden geconcludeerd dat het hier ook om een rechterlijke uitspraak van de keizer gaat. Dergelijke ‘signaalwerkwoorden’ en de hiermee corresponderende zelfstandig naamwoorden (zoals bijvoorbeeld het woord *decretum*) kunnen worden gebruikt om een rechterlijke uitspraak in te leiden of aan te duiden, maar we komen ze ook tegen in een bredere betekenis, waarbij zij de uitvaardiging van andersoortige keizerlijke beslissingen (*rescripta* of *edicta*) of zelfs keizerconstituties in het algemeen markeren.⁶³ Een bekend voorbeeld van een dergelijk algemeen gebruik van het woord *decretum* vinden we in D. 1,1,7 *pr.*, waarin de regelgevende beslissingen van de keizer door Papinianus worden aangeduid als ‘*decreta principum*’:

D. 1,1,7 *pr.*: ‘Maar het *ius civile* is dat wat voortvloeit uit wetten, plebiscieten, senaatsbesluiten, besluiten van de keizers (*decreta*) en het gezag van de rechtsgeleerden.’⁶⁴

Aangezien deze vier teksten onderdeel uitmaken van dezelfde twee werken als de 26 teksten van de eerste categorie, is het echter aannemelijk dat zij net als de andere teksten rechterlijke uitspraken van de keizer bevatten. Naar aanleiding van deze vaststelling rijst de vraag waarom hun vorm afwijkt van die van meeste andere teksten uit de twee rechtspraakverzamelingen van Paulus. Hiervoor zijn verschillende verklaringen mogelijk. Het is denkbaar dat zij door Paulus op deze wijze in zijn werk zijn opgenomen, omdat de beslissing dermate helder was dat zij geen verdere informatie over het feitencomplex of de procedure ter verduidelijking behoefde. Het is echter waarschijnlijker dat de compilatoren in de beknopte overlevering van deze decreten een rol hebben gespeeld.⁶⁵ De vier hierboven geciteerde uitspraken hebben met elkaar gemeen dat zij dusdanig helder en algemeen zijn geformuleerd dat hun strekking ook zonder beschrijving van het hieraan voorafgaande feitencomplex duidelijk is en deze dus zonder problemen in de codificatie van Justinianus achterwege kon worden gelaten. Dit ligt anders

62 Vert.: De keizer heeft besloten Metrodorus te deporteren naar een eiland, aangezien hij een vijand, van wie hij wist dat hij op de vlucht was, heeft verborgen, en Philoctetes naar een eiland te relegeren, omdat hij, hoewel hij hiervan op de hoogte was, verzwegen dat hij [*i.e.* de vijand] verborgen werd.

63 Zie over dit onderwerp uitgebreid Rizzi, *Imperator Cognoscens*, 32 e.v. Haar conclusie is dat vrijwel alle werkwoorden die in de beschrijvingen van Paulus voorkomen (*decernere*, *pronuntiare*, *placere* en *iubere*) in beginsel zowel betrekking kunnen hebben op een keizerlijke rechterlijke uitspraak als ook op andere soorten keizerconstituties.

64 Papinianus libro secundo definitionum. *Ius autem civile est, quod ex legibus, plebis scitis, senatus consultis, decretis principum, auctoritate prudentium venit.* Zie voor andere voorbeelden m.b.t. *decretum* en *decernere* Rizzi, *Imperator Cognoscens*, 32-65.

65 Vgl. Ankum, ‘Paulus’, 6.

voor de zaken van de eerste categorie: bij de meeste van deze gevallen is de beslissing van de keizer sterk op de feiten toegesneden en om die reden onbegrijpelijk zonder een beschrijving van het aan de uitspraak ten grondslag liggende feitencomplex.

Tot slot zijn er 8 teksten die slechts een abstract geformuleerde rechtsregel bevatten. Uit hun bewoordingen wordt op generlei wijze duidelijk dat het gaat om een beslissing van de keizer, daar de hierboven besproken signaalwerkwoorden in deze gevallen geheel ontbreken.⁶⁶ Bijzonder problematisch is D. 35,1,113, die betrekking heeft op de afdracht van een *fideicommissum hereditatis*:

D. 35,1,113: *Cum filius rogatus fuisset a patre, si, antequam res suas administrare posset, decessisset, hereditatem Titio restituere, et egressus viginti annos decessisset, rescriptum est fideicommissum deberi.*⁶⁷

Sommige auteurs menen naar aanleiding van deze tekst en in het bijzonder de woorden '*rescriptum est*' dat de twee werken van Paulus niet alleen rechterlijke uitspraken bevatten, maar ook andere vormen van keizerlijke wetgeving, zoals rescripten.⁶⁸ De tekst is echter afkomstig uit de *Imperiales Sententiae* en de titel van dit werk laat weinig ruimte voor interpretatie over. Hoe moet dan het gebruik van '*rescriptum est*' worden verklaard? Een enkele auteur meent dat er sprake is van een foutief of onprecies gebruik van het werkwoord *rescribere*.⁶⁹ Aannemelijker is echter dat we hier te maken hebben met een ingreep van de compilatoren, die niet het gehele verslag van Paulus in de Digesten hebben overgenomen, maar slechts een passage hieruit hebben geselecteerd en deze zonder verdere context hebben opgenomen in de desbetreffende Digestentitel ('cherrypicking').⁷⁰ In dit geval bevat D. 35,1,113 dus niet de uitspraak die door de keizer werd gedaan in de zaak die door Paulus oorspronkelijk werd beschreven, maar slechts een rescript dat door partijen gedurende de procedure werd aangevoerd of tijdens de beraadslagingen van het *consilium* door één van de juristen of de keizer zelf aan de orde werd gesteld. Dat dit met enige regelmaat gebeurde en ook door Paulus in zijn verslagen werd vermeld, blijkt uit D. 36,1,76(74),1, waarin door partijen een constitutie van Hadrianus wordt aangevoerd, terwijl de keizer zelf verwijst naar een constitutie van Marcus Aurelius. De aanname dat het om een door partijen, de juristen of de keizer aangevoerd rescript gaat, wordt ondersteund door de passieve formulering van D. 35,1,113. Pau-

66 D. 4,4,38,1; D. 20,5,13; D. 22,1,16 *pr.*; D. 35,1,113; D. 46,1,68,2; D. 47,2,88(87); D. 50,2,9 *pr.* en 1.

67 Vert.: Toen een zoon door zijn vader werd gevraagd om de nalatenschap aan Titius af te staan, als hij voordat hij zijn vermogen kon beheren zou komen te overlijden, en hij was overleden nadat hij de leeftijd van twintig jaar was gepasseerd, is er bij rescript bepaald dat het fidei-commis verschuldigd was.

68 V. Arangio-Ruiz, 'Una cognitio dell' imperatore Caracalla in Siria' *BIDR* 49/50 (1947), 56 nt. 1 (= *Studi epigrafici e papirologici*, Napels: Giannini 1974, 257 nt. 27).

69 P. De Francisci, 'Per la storia della legislazione imperiale durante il principato' *BIDR* 70 (1967), 206 en i.h.b. nt. 55.

70 Volterra, 'Il problema del testo', 982-983 en Rizzi, *Imperator Cognoscens*, 29.

lus pleegt in de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* een actieve werkwoordsvorm te gebruiken om de uitspraken van de keizer in te leiden (*i.e. decrevit, pronuntiavit, placuit, iussit*). Sterker nog, in D. 49,14,48 *pr.* maakt de jurist zelfs melding van een prejudiciële beslissing van Severus en Caracalla in de vorm van een rescript en ook in dit geval gebruikt hij een actieve werkwoordsvorm: '*Consulti imperatores a procuratoribus rescripserant, si non probaretur mutatam voluntatem esse, praestandum fideicommissum.*' Het gebruik van het passivum '*rescriptum est*' vormt daarom een sterke indicatie dat we hier niet te maken hebben met een beslissing van Severus zelf, maar met een rescript van één of wellicht zelfs meer van diens voorgangers.

Eenzelfde soort redenering lijkt op te gaan voor alle andere teksten die behoren tot deze laatste categorie. Bijzondere vermelding verdient in dit opzicht D. 50,2,9 *pr.*:

D. 50,2,9 *pr.*: *Severus Augustus dixit: 'etsi probaretur Titius in servitute patris sui natus, tamen, cum ex libera muliere sit procreatus, non prohibetur decurio fieri in sua civitate.'*⁷¹

Het werkwoord *dicere* wordt soms in de Digesten gebruikt om een rechterlijke uitspraak van de keizer te introduceren,⁷² maar een dergelijk gebruik komen wij, afgezien van deze plaats, niet tegen in de verzamelingen van Paulus. De uitspraak van de keizer wordt in beginsel in de indirecte rede weergegeven en het is dan ook waarschijnlijker dat D. 50,2,9 *pr.* niet een keizerlijke uitspraak bevat, maar slechts een opmerking die door Severus tijdens het debat in het *consilium* werd gemaakt en die door de compilatoren uit het oorspronkelijke verslag van Paulus is gelicht.⁷³ Een belangrijke aanwijzing hiervoor vormt de enige andere tekst binnen de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* waar sprake is van een direct citaat, te weten D. 32,97:

D. 32,97: '(...) *Ex diverso cum diceretur reliqua colonorum ab eo non peti nec propria, diversam autem causam esse eorum, quae in condito essent, imperator interrogavit partem legatarii: 'quaerendi causa pone', inquit, 'in condito centiens aureorum esse, quae in usum sumi solerent: dices totum, quod esset relictum in arca, deberi?' et placuit recte appellasse. a parte legatarii suggestum est quaedam a colonis post mortem patris familias exacta. respondit hoc, quod post mortem exactum fuisset, reddendum esse legatario.*⁷⁴

71 Vert.: Keizer Severus heeft gezegd: "Ook al wordt aangetoond dat Titius geboren is terwijl zijn vader slaaf was, aangezien hij uit een vrije vrouw is geboren, is het hem niet verboden raadslid te worden in zijn gemeenschap."

72 Zie bijvoorbeeld D. 28,4,3.

73 Rizzi, *Imperator Cognoscens*, 75.

74 Vert.: '(...) Toen door de wederpartij werd gezegd dat de voorraden niet door hem konden worden opgeëist als achterstallige schulden van de pachters noch als schulden van hemzelf, maar dat zij een andere grondslag hadden, legde de keizer de partij van de legataris het vuur aan de schenen. Hij zei: "Stel u nu eens het hypothetische geval voor dat er 100 goudstukken in voorraad waren, die plachten te worden opgenomen voor gebruik. Zou u dan zeggen dat alles, wat in de geldkist achter is gelaten, verschuldigd is?" En hij was van mening dat er terecht appel was ingesteld. Van de zijde van de legataris werd aangedragen dat zekere achterstallige schulden van de pachters na de dood van de *pater familias* waren geïnd. Hij antwoordde dat datgene, wat na de dood was geïnd, moest worden afgegeven aan de legataris.'

Paulus beschrijft hoe de keizer in deze procedure, waarin werd geprocedureerd over de omvang van een legaat, op een bepaald moment gedurende de hoorzitting aan de legataris een vraag stelde. Hij gebruikt hiervoor in zijn beschrijving de directe rede: *'quaerendi causa pone', inquit, 'in condito centiens aureorum esse, quae in usum sumi solerent: diceres totum, quod esset relictum in arca, deberi?'*. De keizerlijke uitspraak die hierop volgt, is echter weer in de indirecte rede gegoten en wordt ingeleid met het woord *placuit*. Een tweede bewijs voor de gedachte dat we hier te maken met een ingreep van de compilatoren is de wijze waarop Paulus in de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* het woord *dicere* pleegt te gebruiken. Het woord wordt op geen enkele andere plaats in de twee rechtspraakverzamelingen gebruikt om een eindoordeel te markeren, maar leidt altijd een standpunt van partijen of een opvatting van één van de juristen uit het *consilium* in.⁷⁵ Met andere woorden, hij lijkt het woord *dicere* te reserveren voor uitspraken die in de context van het partijdebat of de beraadslagingen in het *consilium* werden gedaan.

Uit het bovenstaande vloeien de volgende conclusies voort. Beide werken van Paulus bevatten een verzameling van rechterlijke uitspraken. Er is geen reden om aan te nemen dat er ook andere vormen van keizerlijke regelgeving in één van beide werken waren opgenomen, al laat de titel *Decretorum libri tres* wel ruimte voor deze mogelijkheid. Uit de meerderheid van de teksten kan worden opgemaakt dat Paulus bij het opstellen van zijn verslagen een zeker systeem hanteerde, waarbij hij de verschillende aspecten van een zaak, dat wil zeggen het feitencomplex, de argumentatie van partijen, de beslissing van een lagere rechter en de beraadslagingen in het *consilium*, in min of meer chronologische volgorde behandelde.⁷⁶ Niet elke beschrijving bevat alle voornoemde elementen, maar het is goed mogelijk dat in sommige gevallen delen van Paulus' beschrijving door de compilatoren zijn verwijderd.⁷⁷ Bij sommige teksten is dit laatste zeker het geval. De twaalf teksten die behoren tot de tweede en derde categorie, dat wil zeggen de teksten die niet meer dan de uitspraak of een abstracte rechtsregel bevatten, zijn waarschijnlijk niet door Paulus op deze wijze opgetekend, maar danken hun huidige vorm aan Justiniaanse redactionele ingrepen. Er valt in dergelijke gevallen meestal niet meer te achterhalen of het om een uitspraak van de keizer gaat of om een standpunt van één van de beide partijen of een jurist uit het *consilium*.

75 Zie voor een dergelijk gebruik van *dicere*: D. 4,4,38 *pr.*; D. 10,2,41; D. 14,5,8; D. 26,5,28; D. 26,7,53; D. 29,2,97; D. 32,97; D. 36,1,76(74),1; D. 37,14,24; D. 48,18,20; D. 49,14,47 *pr.*; D. 49,14,48,1.

76 Volterra, 'Il problema del testo', 984 e.v.

77 Zoals wellicht ook het geval is bij de *leges geminatae* D. 10,2,41 en D. 37,14,24, waarover meer in paragraaf 3.3.2.2 *infra*.

3.2.2 Grondmateriaal voor de beschrijvingen

Hierboven werd reeds opgemerkt dat de verslagen van Paulus worden gekenmerkt door het gebruik van de indirecte rede. Hieruit kan worden afgeleid dat deze verslagen geen proces-verbaal waren, waarbij de uitingen van de betrokkenen letterlijk zonder enige vorm van selectie werden opgetekend, maar dat zij een verkorte beschrijving van de zaak bevatten die door de jurist persoonlijk werd vormgegeven.⁷⁸ Het enkel vastleggen van de woordenwisseling gedurende de hoorzitting zou ook niet passen bij de statuur van een hofjurist als Paulus.⁷⁹ Er wordt echter aangenomen dat er wel degelijk dergelijke proces-verbalen van gerechtelijke procedures bij de keizer werden opgemaakt⁸⁰ en dat deze verslagen samen met de uitspraak van de keizer en de in de procedure overgelegde stukken werden ondergebracht in de keizerlijke archieven. Over de inhoud en organisatie van de keizerlijke archieven bestaat tot op de dag van vandaag echter veel onduidelijkheid.⁸¹ Vaak wordt in deze context door literaire bronnen gesproken over de ‘*commentarii*’ van een bepaalde keizer.⁸² Wat de *commentarii principum* precies waren, wordt uit de klassieke bronnen niet geheel duidelijk. Sommige auteurs menen dat het ambtsverslagen waren, waarin – naar het voorbeeld van de gelijksoortige *commentarii* van de Republikeinse magistraten⁸³ – alle verrichtingen van een bepaalde keizer werden opgenomen.⁸⁴ Andere schrijvers houden een bredere en minder duidelijk gedefinieerde interpretatie van het woord *commentarius* aan.⁸⁵ Uit de klassieke bronnen kan in ieder geval worden opgemaakt dat de verslagen van gerechtelijke hoorzittingen en de daaruit voortvloeiende keizerlijke *decreta* onderdeel uitmaakten van de *commentarii principum*.⁸⁶ Daarnaast bevatten de *commentarii* ook originelen, dan wel kopieën van andere soorten keizerconstituties, zoals rescripten en

78 Vgl. Volterra, ‘Il problema del testo’, 984 e.v.

79 Schulz, *Geschichte*, 181; Maschi, ‘La conclusione’, 677; Ankum, ‘Paulus’, 6.

80 Millar, *Emperor*, 235 en 265; Zwalve, ‘Decreta Frontiana’, 378-379. Zie voor een voorbeeld van een dergelijk verbatim verslag D. 28,4,3, en daarnaast bijvoorbeeld de Dmeirinscriptie, waarin een verslag is opgenomen van een gerechtelijke procedure voor Caracalla in 216.

81 Coriat, *Le prince*, 628, die spreekt over ‘une vexata quaestio pour la recherche romanistique’. Zie in het algemeen over de keizerlijke archieven Wenger, *Quellen*, 438-441; Millar, *Emperor*, 260-265; A. Posner, *Archives in the ancient world*, Cambridge (MA): Harvard University Press 1972, 189 e.v. en M. Varvaro, ‘Note sugli archivi imperiali nell’età del principato’ *ASGP* 51 (2006), 381-431.

82 Vgl. bijvoorbeeld Plin. *Ep.* 10,66 waarin Trajanus aan Plinius schrijft dat ‘*nec quicquam invenitur in commentariis eorum principum, qui ante me fuerunt.*’

83 Vgl. Cic. *Sull.* 43. Zie Wenger, *Quellen*, 417 e.v.

84 Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 907-908; A. von Premerstein, *RE* IV.1 (1900), s.v. *commentarii*, 735 e.v.; Krüger, *Quellen*, 119; Wenger, *Quellen*, 439.

85 Millar, *Emperor*, 260 e.v.

86 Zie bijvoorbeeld *CIL* 3, 411, een inscriptie met het verzoek van ene Sextilius Acutianus aan Antoninus Pius om een afschrift te mogen maken van een uitspraak van Hadrianus uit diens *commentarii* (en het hierop volgende rescript van Antoninus Pius waarin deze het verzoek inwilligde). Zie voor verdere voorbeelden Millar, *Emperor*, 260 e.v.

edicten,⁸⁷ en bijvoorbeeld ook lijsten van door de keizer verleende *beneficia*, waaronder ook de verleningen van burgerschap.⁸⁸

Het is aannemelijk dat Paulus als hofjurist toegang had tot de keizerlijke archieven⁸⁹ en dat hij de proces-verbale van de hoorzittingen heeft gebruikt bij het opstellen van de verslagen die in de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* zijn opgenomen.⁹⁰ Een belangrijk bewijs hiervoor is het feit dat Paulus op verschillende plaatsen in de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* letterlijk uit het proces-verbaal lijkt te citeren. Het meest in het oog springende voorbeeld hiervan is de hierboven reeds geciteerde zaak van Hosidius, waarin Paulus een door de keizer ter terechtzitting gestelde vraag letterlijk in zijn verslag heeft opgenomen. In het voorgaande is reeds betoogd dat ook D. 50,2,9 *pr.* waarschijnlijk een letterlijk citaat uit een proces-verbaal bevat. Daarnaast komen we in beide werken een aantal voorbeelden van (kortere) citaten uit andere processtukken tegen, waaruit kan worden afgeleid dat zij waarschijnlijk aan het proces-verbaal van de zitting werden gehecht:

D. 32,27 *pr.*: (...) *Deinde post tempus codicillis factis centum eidem Callinico reliquerat non adiecto 'hoc amplius'. (...)*⁹¹

D. 32,97: (...) *item in eadem scriptura adiectum in hunc modum: 'Item quorum rationem reddere debeat' (...)*⁹²

D. 36,1,76 *pr.*: *Qui filium et filiam habebat, testamentum fecit et ita de filia sua caverat: ἐντέλλομαι σοι μὴ διατίθῃσθαι, πρὶν τέκνα σοι γενέσθαι. (...)*⁹³

D. 50,16,240: *Cum quaerebatur, an verbum 'soluta matrimonio dotem reddi' non tantum divortium, sed et mortem contineret, (...)*⁹⁴

87 Krüger, *Quellen*, 119, die ook meent dat er afzonderlijke *commentarii* bestonden voor de verschillende soorten keizerlijke beslissingen (*decreta, rescripta, edicta* etc.).

88 Plin. *Ep.* 10,95 en 105. Uit *CIL* 6, 1884 en 8627 lijkt te volgen dat er voor dit soort beslissingen een speciale afdeling binnen de keizerlijke archieven bestond met haar eigen '*custos a commentariis beneficiorum*'. Zie voor een algemene bespreking van de inhoud van de *commentarii principum* von Premerstein, *RE* IV.1 (1900), s.v. *commentarii*, 735 e.v. en Millar, *Emperor*, 260 e.v.

89 Vgl. Varvaro, 'Note', 381-431, i.h.b. sub 4. Sommige auteurs leiden uit Paulus' toegang tot deze proces-verbale af dat hij wellicht de positie van *a cognitionibus* bekleedde, zie Wankerl, *Appello*, 98 en Choe, 'Zur Debatte', 33. Voor deze aanname kan echter geen enkel bewijs in literaire en juridische bronnen worden gevonden (SHA *Pesc.* 7,4 vermeldt slechts dat Paulus enige tijd de positie van *a memoria*, niet die van *a cognitionibus* bekleedde, zie hierboven paragraaf 3.1).

90 Schulz, *Geschichte*, 181; Volterra, 'Il problema del testo', 990 en 996; Schiller, *Roman law*, 514; Just, 'Ansätze', 369; Ankum, 'Paulus', 5; Coriat, *Les constitutions*, 300.

91 Vert.: Vervolgens had zij, nadat zij enige tijd later een aantal codicillen had gemaakt, aan dezelfde Callinicus HS 100.000 nagelaten, zonder hieraan het woord 'bovendien' toe te voegen.

92 Vert.: Ook was in ditzelfde document het volgende op deze wijze toegevoegd: "hetzelfde voor hetgeen waarover hij rekening en verantwoording moet afleggen"(...).

93 Vert.: Iemand die een zoon en een dochter had, maakte een testament en had ten aanzien van zijn dochter de volgende bepaling opgenomen: 'Ik verzoek je om geen testament te maken, voordat jij kinderen hebt gekregen'.

94 Vert.: Toen werd gevraagd, of de clause 'dat de bruidsschat terug wordt gegeven bij beëindiging van het huwelijk' niet alleen echtscheiding, maar ook de dood omvatte, (...).

Het is onduidelijk of de verslaglegging van de beraadslagingen van het *consilium* ook onderdeel uitmaakte van het oorspronkelijke proces-verbaal. Het is echter goed mogelijk dat de beschrijvingen hiervan door Paulus op basis van zijn eigen herinneringen en/of notities aan zijn verslagen zijn toegevoegd.

3.2.3 Datering

Door de meeste auteurs wordt aangenomen dat zowel de *Decreta* als de *Imperiales Sententiae* dateren uit het gezamenlijke bewind van Septimius Severus en Caracalla, dat wil zeggen uit de periode van 198 tot 211 n. Chr.⁹⁵ Zij baseren hun datering in het algemeen op drie teksten uit de *Decreta*, waarvan één (D. 28,5,93(92)) ook in de *Imperiales Sententiae* is opgenomen.⁹⁶ In twee van deze teksten maakt Paulus melding van een petitie aan meerdere *imperatores*, terwijl in de derde tekst de naam Severus expliciet wordt genoemd:

D. 28,5,93(92): (...) *Pactumeia Magna supplicavit imperatores nostros et (...)*

D. 49,14,48 *pr.*: (...) *Consulti imperatores a procuratoribus rescripserant (...)*

D. 50,2,9 *pr.*: *Severus Augustus dixit: (...)*

Beide werken bevatten echter naast de bovenstaande citaten nog een aantal andere teksten die kunnen bijdragen aan de datering daarvan. In het onderstaande zullen deze voor beide rechtspraakverzamelingen afzonderlijk worden behandeld.

3.2.3.1 De Decreta

Twee teksten in de *Decreta* geven een relatief duidelijke *terminus ad quem*, te weten D. 29,2,97 en D. 49,14,50. In beide gevallen wordt door Paulus vermeld dat Papinianus deelnam aan de beraadslagingen in het *consilium*:

D. 29,2,97: (...) *Papinianus putabat repudiasset eum ex priore hereditatem, ex posteriore autem non posse adire. (...)*

D. 49,14,50: (...) *Papinianus et Messius novam sententiam induxerunt, quia sub colono erant praedia, iniquum esse fructus ei auferri universos. (...)*

95 Cujas, *Observationes*, II,26 (= J. Cujas, *Opera omnia*, deel 3, Napels: ex typographia moriana apud vincentium pauria 1758); Lenel, *Palingenesia I*, 959 (dateert alleen de *Decreta*); Fitting, *Alter und Folge*, 93; Krüger, *Quellen*, 236; Berger, *RE X.1* (1918), s.v. Iulius Paulus, 722; Sanfilippo, *Libri Tres*, 8 (dateert alleen de *Decreta*); Just, 'Ansätze', 369 (dateert alleen de *Decreta*); Ankum, 'Paulus', 2; Rizzi, *Imperator Cognoscens*, 109-110.

96 In het onderstaande zal bij datering van *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* slechts gebruik worden gemaakt van objectieve, uit de teksten zelf afkomstige factoren. In het bijzonder zullen de prosopografische analyses van de teksten (m.u.v. D. 49,14,50) niet voor de datering worden gebruikt. De identificatie van de *dramatis personae* is immers (grotendeels) afhankelijk van de datering van de teksten zelf. Het is daarom zuiverder om de hieronder beschreven datering te baseren op de inhoudelijke aanknopingspunten die door de teksten zelf worden geboden.

Van Papinianus weten we dat hij het slachtoffer werd van de vijandigheden tussen Geta en Caracalla na het overlijden van Septimius Severus en in 211 of 212 n. Chr. werd vermoord op bevel van Caracalla:

SHA *Sev.* 21,6 en 8: 'Hoezeer gelukkiger zou Marcus Aurelius zijn geweest, als hij niet Commodus als erfgenaam zou hebben achtergelaten. Hoezeer gelukkiger Septimius Severus, als hij niet Caracalla had voortgebracht? (...) Degene die, omdat deze hem niet de moord op zijn broer wilde vergeven, Papinianus heeft vermoord, vraagbaak van het recht en schat van de rechtsgeleerdheid en benoemd tot *praefectus praetorio*, opdat niet aan een man, groots door zijn persoonlijkheid en zijn kennis, deze eer onthouden werd.'⁹⁷

Hetzelfde geldt voor een andere persoon die ook wordt genoemd in D. 49,14,50, te weten de keizerlijke *procurator* Valerius Patruinus ('*Valerius Patruinus procurator imperatoris Flavio Stalticio praedia certo pretio addixerat*').⁹⁸ Ook deze viel ten prooi aan de moordpartijen in het paleis die door Caracalla werden geïnitieerd en deelde het lot van Papinianus, aldus de auteur van de *Historia Augusta*:

SHA *Car.* 4,1-2: 'Vervolgens werd Papinianus in zijn [*i.e.* Caracalla] bijzijn door de soldaten met een bijl geslagen en gedood. En tijdens deze daad zei hij tegen de beul: 'Je had mijn bevel moeten uitvoeren met een zwaard.' Op zijn bevel werd ook Patruinus ter dood gebracht voor de tempel van de vergoddelijkte Pius, en hun lijken werden over de straat gesleept zonder enige menselijke waardigheid.'⁹⁹

De hierboven beschreven verwijzingen naar Severus, de *imperatores*, Papinianus en Valerius Patruinus zijn gelijkmatig verdeeld over de drie boeken van de *Decreta*, waardoor het aannemelijk wordt dat alle zaken die in dit werk zijn opgenomen zich moeten hebben afgespeeld vóór 212 n. Chr.¹⁰⁰

Het is problematischer om de *terminus a quo* voor hetzelfde werk te bepalen. Het is in ieder geval duidelijk dat de rechtszaken die in beide werken worden beschreven tijdens de regering van Septimius Severus moeten hebben plaatsgevonden. In één tekst (D. 36,1,76(74),1) wordt verwezen naar een constitutie van '*divus Marcus*', waaruit kan worden afgeleid dat de zaken na de dood van Marcus Aurelius hebben plaatsgevonden.¹⁰¹ Er is ons weinig bekend over de adviseurs van Commodus, Marcus Aurelius'

97 *Quid Marco felicius fuisset, si Commodum non reliquisset heredem? Quid Severo Septimio, si Bassianum nec genuisset? (...) qui Papinianum, iuris asylum et doctrinae legalis thesaurum, quod parricidium excusare nolisset, occidit, et praefectum quidem, ne homini per se et per scientiam suam magno deesset et dignitas.* Zie ook SHA *Car.* 4,1.

98 Zie over deze keizerlijke ambtenaar BZD, nr. 32 (D. 49,14,50).

99 *Dein in conspectu eius Papinianus securi percussus a militibus et occisus est. Quo facto percussori dixit, "Gladio te exsequi oportuit meum iussum." Occisus est etiam eius iussu Patruinus ante templum Divi Pii, tractaque sunt eorum per plateam cadavera sine aliqua humanitatis reverentia.*

100 Koops, 'Moschis', 284.

101 Zie over het gebruik van keizerlijke titulatuur door juristen Mommsen, 'Kaiserbezeichnung', 155-171, die op p. 155 als vuistregel stelt 'Die Bezeichnung eines Kaisers als *divus* erweist die Abfassung der Schrift, in der sie vorkommt, nach dem Tode dieses Kaisers'.

zoon en opvolger,¹⁰² en het is onwaarschijnlijk dat Julius Paulus hiertoe heeft behoord. Hieruit volgt dat de aanvang van de regering van Septimius Severus, dat wil zeggen 193 n. Chr., de vroegste *terminus a quo* is, die voor beide werken te geven valt. De onduidelijkheid met betrekking tot de *terminus a quo* spitst zich vooral toe op de vraag of de *Decreta* zaken bevatten uit de periode tussen 193 en 198 n. Chr., waarin Severus als alleenheerser regeerde. Deze mogelijkheid wordt, zoals hierboven reeds werd opgemerkt, door de meeste auteurs uitgesloten op basis van de twee verwijzingen naar Septimius Severus en Caracalla als *imperatores* in D. 28,5,93(92) en D. 49,14,48 *pr.* Dit zijn echter slechts twee van de 38 teksten, de overige verslagen bevatten geen aanwijzingen die een dergelijke stelling ondersteunen. Tegelijkertijd vormt het gebruik van de derde persoon enkelvoud bij de formulering van de keizerlijke uitspraak in een groot aantal van de teksten ook geen definitief bewijs dat deze uitspraken afkomstig zijn uit de alleenheerschap-pij van Severus. Ook in D. 28,5,93(92) en D. 49,14,48 *pr.* wordt het keizerlijk oordeel immers ook op deze wijze vorm gegeven:

D. 28,5,93(92): '(...) Igitur pronuntiavit hereditatem ad Magnam pertinere, sed legata ex posteriore testamento eam praestare debere, proinde atque si in posterioribus tabulis ipsa fuisset heres scripta.' (mijn accentuering)¹⁰³

D. 49,14,48 *pr.*: '(...) Pronuntiavit nec testamentum prius exstare nec, si dedisset in primo testamento, ex posteriore peti potuisse, nisi petitum esset. Placuit, quia non probabat sibi datas praeceptiones ex sola sua cautione, solum fideicommissum praestare debere.' (mijn accentuering)¹⁰⁴

Als we de hierboven besproken tijdsindicatoren uit de *Decreta* op een rijtje zetten, komen we tot het volgende schema:

<i>Decretorum liber primus</i>	<i>Decretorum liber secundus</i>	<i>Decretorum liber tertius</i>
– D. 50,2,9 <i>pr.</i> : Severus Augustus	– D. 36,1,76(74),1: Divus Marcus – D. 28,5,93(92)/ D. 49,14,48 <i>pr.</i> : <i>imperatores (nostri)</i>	– D. 29,2,97 / D. 49,14,50: Papinianus – D. 49,14,50: Valerius Patruinus

102 Zie hierover Hekster, *Commodus*, 56-57.

103 Vert.: Daarom deed hij uitspraak dat de erfenis aan Pactumeia Magna toekwam, maar dat zij wel de legaten uit het latere testament moest uitkeren, op dezelfde manier als wanneer zij zelf in het latere testament tot erfgename was benoemd.

104 Vert.: De keizer deed uitspraak dat het eerste testament niet langer bestond en dat als hij [de erflater] iets in zijn eerste testament had vermaakt, dit niet op grond van het latere testament kon worden opgeëist als het daarin niet was herhaald. Hij besliste dat hij [de eiser] als enige het fidei-commis moest uitkeren, omdat hij niet kon bewijzen dat de voorafnemingslegaten alleen vanwege zijn garantie aan hem waren vermaakt.

In de literatuur is de mogelijkheid geopperd dat de teksten in de *Decreta* oorspronkelijk wellicht chronologisch waren geordend.¹⁰⁵ Als we, uitgaande van deze veronderstelling, naar het bovenstaande schema met tijdsindicatoren kijken, is het aantrekkelijk om aan te nemen dat het eerste boek van de *Decreta* beslissingen bevatte uit de eerste jaren van Severus' bewind, d.w.z. uit de periode van 193 tot en met 197 n. Chr., terwijl de andere twee boeken uitspraken van na 197 n. Chr. bevatten. Op grond van de verspreiding van de teksten over de verschillende boeken lijkt het echter waarschijnlijker dat deze waren geordend volgens de opbouw van het *Edictum*.¹⁰⁶ De *Decreta* worden gekenmerkt door een thematische ordening, waarbij de meeste onderwerpen slechts in één van de drie boeken worden behandeld, zoals blijkt uit het volgende overzicht:

<i>Decretorum liber primus</i>	<i>Decretorum liber secundus</i>	<i>Decretorum liber tertius</i>
<ul style="list-style-type: none"> – bescherming van minderjarigen (D. 4,4,38 <i>pr.</i> en 1) – verdeling van de nalatenschap (D. 10,2,41) – actio institoria (D. 14,5,8) – pandrecht (D. 20,5,13; D. 47,2,88(87)) – rente over een <i>liberalitas</i> (D. 22,1,16 <i>pr.</i>) – rente bij koop en verkoop (D. 22,1,16,1) – uitwinning van fiscale hypotheek bij fiscale pacht (D. 49,14,47 <i>pr.</i>) – onderpacht bij fiscale pacht (D. 49,14,47,1) – ambt van <i>decurio</i> (D. 50,2,9 <i>pr.</i> en 1) 	<ul style="list-style-type: none"> – aansprakelijkheid bij voogdij en curatele (D. 25,5,28; D. 26,7,53) – geldigheid van testamenten (D. 28,5,93(92)) – codicillen (D. 32,27 <i>pr.</i>; D. 32,27,1) – legaten en fideï-commissen (D. 32,27,2; D. 32,97; D. 36,1,76(74),1; D. 36,1,83(81); D. 49,14,48 <i>pr.</i>; D. 49,14,48,1) 	<ul style="list-style-type: none"> – verrekening met de <i>fiscus</i> (D. 16,2,24) – geldigheid van testamenten (D. 29,2,97) – fideï-commissaire vrijlating (D. 40,5,38) – erfelijkheid van <i>poenae in cognitio extra ordinem</i> (D. 44,7,33) – aansprakelijkheid van borgen en <i>praedes</i> (D. 46,1,68 <i>pr.</i>, 1 en 2) – ondervraging onder tortuur en de waarde van één getuigenis (D. 48,18,20) – relegatie en deportatie (D. 48,19,40) – koop- en pachtovereenkomst met de <i>fiscus</i> (D. 49,14,50).

Deze thematische groepering en verdeling van de uitspraken over de drie boeken maakt het onwaarschijnlijk dat de teksten ook een chronologische ordening kenden. Dit zou immers de enigszins vreemde consequentie hebben dat Severus in de eerste vier jaar van zijn bewind nooit een erfrechtelijk geschil zou hebben behandeld. Wanneer wij uitgaan van een thematische

105 Sanfilippo, *Libri Tres*, 9.

106 Lenel, *Palingenesia I*, 959 nt. 1 (maar '*nec sine dubitatione*'), Berger, *RE X.1* (1981), s.v. Iulius Paulus, 722, Schulz, *History*, 154 en uiteindelijk ook Sanfilippo, *Libri Tres*, 9-10.

ordering van het werk ligt een opbouw naar de volgorde van het Edict voor de hand. In zijn *Palingenesia Juris Civilis* heeft Lenel op basis van de inscripties en de inhoud van de beschrijvingen de teksten verdeeld over de verschillende rubrieken van het Edict, waaruit volgt dat Boek I van de *Decreta* zaken bevatte over materie die correspondeerde met de eerste 19 titels van het Edict. De teksten uit Boek II hebben alle betrekking op voogdij of testamentair erfrecht, dat wil zeggen de Edictstitels 22 (*De tutelis*), 26 (*De testamentis*) en 27 (*De legatis et fideicommissis*), terwijl de zaken in Boek III weer gevarieerder zijn en wat betreft inhoud corresponderen met de Edictstitels 31 (*De liberali causa*), 33 (*De praediatoribus*) en 38 (*Cui heres non extabit*).¹⁰⁷ Daarnaast bevat boek III een aantal teksten die niet onder een Edictstittel kunnen worden ondergebracht, aangezien zij voornamelijk betrekking hebben op het cognitieprocesrecht of materieelrechtelijke onderwerpen die hiermee verbonden waren.¹⁰⁸ Deze verdeling vormt een sterke aanwijzing dat Paulus de zaken in zijn *Decreta* niet alleen thematisch groepeerde en verdeelde over de drie boeken, maar hierbij waarschijnlijk ook (zoveel mogelijk) de volgorde van het Edict aanhield. Volledige zekerheid valt hierover echter niet te geven, zoals Lenel zelf overigens ook toegeeft.¹⁰⁹

Op basis van het bovenstaande kan het idee worden afgewezen dat het eerste boek van de *Decreta* enkel betrekking had op zaken die zich hadden afgespeeld in de periode tussen 193 en 198 n. Chr. en dat de andere twee boeken zagen op latere beslissingen. Dit betekent dat we terug bij af zijn: uit de overgeleverde teksten kan simpelweg niet met zekerheid worden opgemaakt of zij slechts de periode van het gezamenlijke bewind van Septimius Severus en Caracalla beslaan (d.w.z. 198-211 n. Chr.) of ook betrekking hebben op gevallen die zich in de eerste jaren van bewind van Severus hebben voorgedaan (d.w.z. 193-197 n. Chr.). Hoewel de *Decreta* voor de laatste opvatting geen duidelijk aanknopingspunt bieden, kan hieruit niet zonder meer worden geconcludeerd dat de zaken dus allemaal afkomstig zijn uit de periode van het medekeizerschap van Severus en Caracalla, zoals door de meeste auteurs wordt aangenomen. Uit cijfermateriaal over de wetgeving van Septimius Severus en in het bijzonder over diens rescriptenpraktijk (waarvan grotere aantallen zijn overgeleverd) kan worden opgemaakt dat hij als keizer gedurende beide periodes gemiddeld genomen ongeveer

107 Lenel, *Palingenesia I*, 959-965.

108 D. 16,2,24 (verrekening in procedure met de *fiscus*); D. 44,7,33 (vererfbaarheid van *poenae* in een cognitieproces); D. 48,18,20 (verhoor onder tortuur in een cognitieproces). Ook de enige zaak uit de *Decreta* die betrekking heeft op het strafrecht, D. 48,19,40, is afkomstig uit het derde boek.

109 Lenel, *Palingenesia I*, 959 nt. 1: '*Qui fuerit rerum ordo a Paulo in his libris observatus, pro certo non dixerim, nec sine dubitatione ea quae supersunt (usque fr. 76) secundum edicti perpetui ordinem disposui*'.

evenveel rescripten heeft uitgevaardigd.¹¹⁰ Er is dus geen reden om aan te nemen dat Severus gedurende de periode 193-197 n. Chr., die werd gekenmerkt door de burgeroorlogen tegen Pescennius Niger en Clodius Albinus, minder actief als bestuurder en regelgever optrad. De uitoefening van de rechterlijke taken van de keizer zal doorgaans meer tijd in beslag hebben genomen dan de uitvaardiging van rescripten en dus meer te lijden hebben gehad onder de militaire activiteiten van de keizer, maar het is onzinnig om daarom aan te nemen dat Severus in zijn geheel geen zaken hoorde gedurende de eerste jaren van zijn bewind. Het is daarom aannemelijk dat in ieder geval een deel van de gevallen in de *Decreta* vóór 198 n. Chr. is beslist.¹¹¹

3.2.3.2 De Imperiales Sententiae

De datering van de zaken die afkomstig zijn uit de *Imperiales Sententiae* is problematischer dan die van de *Decreta*. Uit de zes teksten die onderdeel uitmaakten van dit werk en in de Digesten zijn opgenomen, bieden er twee een aanknopingspunt voor een datering:

<i>Imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum ex libris sex liber primus</i>	<i>Imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum ex libris sex liber secundus</i>
– D. 28,5,93(92): imperatores	– D. 40,1,10: Divus Marcus

D. 28,5,93(92) is hierboven reeds ter sprake gebracht. Daarnaast is een tweede tekst uit de *Imperiales Sententiae* overgeleverd, D. 40,1,10, waarin wederom wordt verwezen naar een constitutie van 'divus Marcus'. Op basis van deze twee teksten lijkt een datering van de *Imperiales Sententiae* in dezelfde tijdsperiode als de *Decreta*, dat wil zeggen gedurende het bewind van Severus, voor de hand te liggen. De geringe omvang van het beschikbare materiaal maakt het echter onmogelijk om hieraan conclusies te verbinden. Daar komt nog bij dat de *Imperiales Sententiae* (en de *Decreta*) een bijzondere overleveringsgeschiedenis kennen, waar in de volgende paragraaf nader op zal worden ingegaan.

110 Coriat, *Le prince*, 143-144. Coriat telt in de periode 193-197 (5 jaren) 94 rescripten, waarvan er 47 gedateerd zijn en 47 niet, maar op basis van hun inhoud aan die periode kunnen worden toegewezen. Voor de periode 198-211 (14 jaren) komt hij tot het aantal van 350 rescripten, waarvan er weer 162 gedateerd zijn en 188 geen specifieke datum bevatten. Als we kijken naar het aantal gedateerde rescripten in beide periodes, 47 voor 193-197 en 162 voor 198-211, dan is het aantal voor de laatste periode ongeveer driemaal zo hoog als dat voor de eerste periode. Dit correspondeert met het verschil in lengte tussen beide periodes, 5 en 14 jaar, waaruit kan worden geconcludeerd dat de productiviteit van Severus in beide periodes ongeveer gelijk was. Eenzelfde soort verhouding kan ook worden vastgesteld voor de niet gedateerde rescripten (47 in 193-197 versus 188 in 198-211).

111 Zie ook Coriat, *Le prince*, 95; Koops, 'Moschis', 284.

3.3 DE TWEE RECHTSPRAAKVERZAMELINGEN: TEKSTUELE TRANSMISSIE

3.3.1 Debat in de literatuur

Het debat over de verhouding tussen de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* wordt reeds sinds de 16^e eeuw gevoerd. Door de eeuwen heen zijn er daaromtrent in beginsel drie verschillende opvattingen verdedigd, die hieronder in chronologische volgorde zullen worden behandeld.

3.3.1.1 *De visie van Cujas*

De eerste auteur die zijn licht over de verhouding tussen de twee rechtspraakverzamelingen van Paulus heeft laten schijnen, is Jacques Cujas, een Franse humanist uit de 16^e eeuw. Hij was van mening dat alle teksten in de Digesten afkomstig waren uit hetzelfde werk van zes boeken en dat beide titels hiernaar verwijzen.¹¹² Hij meent echter dat de compilatoren slechts de eerste drie van de zes boeken hebben gebruikt¹¹³ en dat op deze wijze kan worden verklaard dat de in de Digesten overgeleverde teksten alle afkomstig zijn uit de eerste drie boeken. Zijn opvatting was tot het begin van de 19^e eeuw de heersende leer en werd onder meer gedeeld door Labitte, Wieling, Hommel en Godefroy.¹¹⁴

3.3.1.2 *De theorie van Bluhme*

De visie van Bluhme

Reeds in de 18e eeuw werd door Schulting een andere theorie dan die van Cujas voorgesteld, te weten de gedachte dat de titels naar twee *verschillende* werken verwijzen en Paulus dus niet één, maar twee afzonderlijke verzamelingen van keizerlijke uitspraken heeft uitgegeven.¹¹⁵ Aanvankelijk vond deze visie weinig gehoor. In 1820 kwam hier echter verandering in toen zij door Bluhme (in een voetnoot) werd overgenomen in diens toonaangevende artikel over de totstandkoming en opbouw van de titels van de Digesten.¹¹⁶

112 Cujas, *Observationes* II,26: 'Iidem namque sunt decretorum et imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum libri'.

113 *Ibidem*: 'Ex his vero sex libris, usus est Iustinianus trib. duntaxat prioribus.'

114 A. Wieling & J. Labitte, *Jurisprudentia restituta sive index chronologicus in totum juris Justiniani corpus*, Utrecht: Iurianus Paddenburg 1739, 159; C.F. Hommel, *Palingenesia librorum iuris veterum sive pandectarum*, deel 2, Leipzig: Theophilus Georgus 1767, 35-10; D. Godefroy in zijn standaarduitgave van de Accursische Glosse bij fr. 81 *ad SC Trebellianum* (D. 36,1).

115 A. Schulting, *Jurisprudentia vetus ante-justiniana*, Leipzig: Ex Officina Weidmanniana 1737, 211-213.

116 F. Bluhme, 'Die Ordnung der Fragmente in den Pandectentiteln. Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte der Pandecten' *ZGR* 4 (1820), 313 nt. 30.

In de 150 jaar die op de publicatie van dit artikel volgden, werd de theorie van Bluhme de heersende leer over de verhouding tussen de twee werken.¹¹⁷

Weerlegging van de theorie van Cujas

Er zijn verschillende argumenten tegen de opvatting van Cujas aangevoerd. Voorop moet worden gesteld dat het niet erg logisch is om één en hetzelfde werk in de inscripties van de desbetreffende Digestenteksten met twee verschillende titels aan te duiden. Waarom zouden de compilatoren een dergelijke verwarrende exercitie hebben ondernomen? Daar komt nog bij dat er niet alleen gebruik wordt gemaakt van verschillende benamingen, maar dat ook nog eens het boekenaantal tussen beide titels verschilt. Dit duidt er eerder op dat de compilatoren een duidelijk onderscheid tussen beide werken wilden maken dan dat zij met beide titels naar hetzelfde werk verwezen.¹¹⁸ Daarnaast wordt de theorie van Cujas niet ondersteund door de inscripties van twee teksten die beide titels vermelden:

D. 28,5,93(92): *Paulus imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum ex libris sex primo seu decretorum libro secundo*

D. 36,1,83(81): *Paulus imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum ex libris VI libro primo seu decretorum libro II*

Het enkele feit dat de inscripties van deze teksten steeds verwijzen naar beide titels pleit tegen de theorie van Cujas. Als de compilatoren slechts over één werk beschikten waar zij op twee verschillende manieren naar verwezen, ligt het meer voor de hand dat zij of altijd een gecombineerde titel gebruikten of per geval één van de twee titels hanteerden.¹¹⁹ Daar komt nog bij dat uit de inscripties van D. 28,5,93(92) en D. 36,1,83(81) blijkt dat de zaken die in deze twee teksten beschreven worden afkomstig zijn uit het eerste boek van de *Imperiales Sententiae* en het tweede boek van de *Decreta*. Dit is alleen mogelijk wanneer men van twee verschillende fysieke werken uitgaat. Cujas ziet zich dan ook gedwongen om tweemaal het woord *secundo* of *II* te vervangen door *primo*,¹²⁰ maar een dergelijke emendatie is zeer onaannemelijk: hoe groot is de kans dat de compilatoren of de kopieerder van de *Codex Florentinus* tweemaal dezelfde (schrijf)fout hebben gemaakt?

117 Zij wordt gevolgd door: Karlowa, *Rechtsgeschichte I*, 654; Lenel, *Palingenesia I*, 959 nt. 1; Fitting, *Alter und Folge*, 93; Krüger, *Quellen*, 235-236; Berger, *RE X.1* (1918), s.v. Iulius Paulus, 722; Sanfilippo, *Libri Tres*, 2 e.v.; Volterra, 'Il problema del testo', 980-981; Ankum, 'Paulus', 2-3.

118 Berger, *RE X.1* (1918), s.v. Iulius Paulus, 725. Zie ook P. De Francisci, *Storia del diritto romano*, deel II.1, Milaan: Giuffrè 1944, 448-449.

119 Sanfilippo, *Libri Tres*, 6.

120 Cujas, *Observationes II*, 26. Bluhme spreekt van een 'gewaltsamen Aenderung', zie 'Ordnung', 313 nt. 30.

Een ander probleem van de theorie van Cujas houdt verband met de *Index Florentinus*, de lijst met geschriften van klassieke juristen die door de compilatoren zijn gebruikt bij de samenstelling van de Digesten.¹²¹ Deze index bevat twee werken van Paulus waarvan de titels corresponderen met de titels *Decretorum libri tres* en de *Imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum libri sex*, te weten ‘decreton βιβλία τρία’ (‘Drie boeken van decreten’) respectievelijk ‘sentention ἤτοι facton βιβλία ἕξ’ (‘Zes boeken van keizerlijke beslissingen’).¹²² Cujas besteedt in zijn *Observationes* geen aandacht aan de *Index Florentinus*, maar latere auteurs gaan ervan uit dat hij de ‘decreton βιβλία τρία’ beschouwde als het Pauliaanse origineel waaruit de compilatoren de 38 Digestenteksten hadden geëxcerpeerd.¹²³ Uit deze aanname volgt noodzakelijkerwijs dat de aanhangers van de theorie van Cujas moesten toegeven dat er geen enkele tekst uit ‘sentention ἤτοι facton βιβλία ἕξ’ in de Digesten was opgenomen.¹²⁴ In de moderne literatuur is aangetoond dat beide opvattingen weinig aannemelijk zijn. Om te beginnen hadden de compilatoren de gewoonte om in de *Index* het volledige aantal boeken te vermelden, ook al hadden zij een deel hiervan bij de samenstelling van de Digesten niet gebruikt.¹²⁵ Een uitzonderlijk geval is *Ind. Flor.* XX,3, waar over een werk van Gaius expliciet wordt vermeld dat slechts een beperkt aantal boeken is overgeleverd: ‘ad edictum urbicum τὰ μόνα εὐρεθέντα βιβλία δέκα’. Als er dus nog maar drie van de zes boeken van het Pauliaanse origineel bestonden ten tijde van Justinianus, zouden de compilatoren dit waarschijnlijk óók hebben vermeld.¹²⁶ Daarnaast zijn er verschillende argumenten om aan te nemen dat de titel ‘sentention ἤτοι facton βιβλία ἕξ’ wel degelijk ver-

121 De toevoeging van een dergelijke ‘bronnenlijst’ aan de Digesten was door Justinianus zelf verordonneerd, zie *Const. Tanta* 20. Het enige voorbeeld van een dergelijk overzicht dat aan ons is overgeleverd is afkomstig uit de *Codex Florentinus* en wordt om deze reden aangeduid als de ‘*Index Florentinus*’. De *Index* bevat een aantal merkwaardigheden. Zo is hij opgesteld in een eigenaardige mengeling van Latijn en Grieks, bevat hij bepaalde werken die niet in de Digesten worden geciteerd en zijn omgekeerd bepaalde titels die wel in de Digesten worden aangehaald niet in de *Index* opgenomen. Zie hierover Wenger, *Quellen*, 588 e.v., Schulz, *Geschichte*, 170-173 en D. Pugsley, ‘On compiling the Digest 3: the Florentine Index’ *Journal of Legal History* 14 (1993), 94-105.

122 *Index Florentinus* XXV, 10 en 15.

123 Bluhme, ‘Ordnung’, 313-314 nt. 30 en Sanfilippo, *Libri Tres*, 3.

124 *Idem.* Labitte, Wieling en Hommel (vindplaatsen nt. 114) plaatsen inderdaad zowel de teksten uit de *Decreta* als die uit de *Imperiales Sententiae* onder de *Libri Decretorum* van Paulus.

125 Bluhme, ‘Ordnung’, 314 nt. 30; Krüger, *Quellen*, 371; Sanfilippo, *Libri Tres*, 3. Er moet worden opgemerkt dat op twee andere plaatsen in de *Index Florentinus* een te laag aantal boeken wordt genoemd, te weten VI,1, de *Epistularum libri VIII* van Proculus, en XXXV,1, *Regularum libri XII* van Licinius Rufus. Uit deze twee werken zijn echter nu juist wel teksten uit de andere, niet vermelde boeken in de Digesten opgenomen, zie D. 18,1,68, D. 19,5,12 en D. 23,4,17 uit *liber XI* van de *Epistulae* van Proculus en D. 42,1,34 uit *liber XIII* van de *Regulae* van Licinius Rufus.

126 Sanfilippo, *Libri Tres*, 3 in navolging van Schulting, *Jurisprudentia*, 212.

wijst naar de *Imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum libri sex*. Een eerste aanwijzing, die wellicht enigszins voor de hand ligt, maar daarom niet minder belangrijk is, vormt het feit dat beide werken zes boeken tellen.¹²⁷ Daarnaast pleiten ook de bewoordingen van de titel ‘sentention ἥτοι facton βιβλία ἕξ’ zelf voor de stelling dat de opsteller van de *Index Florentinus* hiermee de *Imperiales Sententiae* voor ogen had. Het is allereerst van belang om op te merken dat de titel ‘sentention ἥτοι facton βιβλία ἕξ’ in de *Index* wordt gevolgd door de titel ‘sentention βιβλία πέντε’, die ongetwijfeld verwijst naar de *Sententiae* van Paulus, die vijf boeken besloegen. Hieruit volgt dat de aanduiding ‘ἥτοι facton’ waarschijnlijk is toegevoegd om een onderscheid tussen beide werken te maken.¹²⁸ Het woord *factum* (ev) of *facta* (mv) wordt in laat-klassieke gewone en juridische literatuur soms gebruikt om keizerlijke regelgeving aan te duiden. Zie bijvoorbeeld de volgende tekst uit de *vita Macrini*:¹²⁹

SHA *Macr.* 13,1: ‘Hij [Macrinus] was niet onverstandig met betrekking tot het recht, en hij had zelfs verordonneerd dat alle rescripten van zijn voorgangers moesten worden opgeheven, opdat op basis van het recht en niet op grond van rescripten werd geprocedeerd. Hij zei dat het een misdaad zou zijn om aan de wilsuitingen van Commodus en Caracalla en andere onkundige personen kracht van wet toe te kennen, terwijl Trajanus nooit op verzoekschriften antwoordde, opdat zijn beslissingen (*facta*), die moesten worden gezien als een gunst, niet in andere zaken naar voren werden gebracht.’¹³⁰

Uit deze vaststelling volgt dat ‘sentention ἥτοι facton βιβλία ἕξ’ kan worden vertaald als ‘Zes boeken met keizerlijke beslissingen’ en om die reden in verbinding kan worden gebracht met de *Imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum libri sex*.¹³¹ De conclusie die uit het bovenstaande voortvloeit is duidelijk. De theorie van Cujas is onhoudbaar in het licht van de *Index Florentinus*, waarin twee verschillende verzamelingen van keizerlijke uitspraken zijn opgenomen. De titels van deze verzamelingen (‘decreton βιβλία τρία’ en ‘sentention ἥτοι facton βιβλία ἕξ’) corresponderen duidelijk met de twee titels die de compilatoren in de inscripties van de 38 Digestenteksten hebben gebruikt. Er is daarom geen andere conclusie mogelijk dan dat zij twee verschillende werken voor zich hadden liggen.

127 Zie ook Sanfilippo, *Libri Tres*, 4.

128 Krüger, *Quellen*, 236; Berger, *RE X.1* (1918), s.v. Iulius Paulus, 725; Sanfilippo, *Libri Tres*, 4; Schulz, *Geschichte*, 182 nt. 1.

129 Andere voorbeelden zijn C. Th. 11,29,6, *Coll.* 1,11,1, SHA *Gord.* 5,7 en SHA *Elag.* 10,3.

130 *Fuit in iure non incallidus, adeo ut statuisset omnia rescripta veterum principum tollere, ut iure non rescriptis ageretur, nefas esse dicens leges videri Commodi et Caracalli et hominum imperitorum voluntates, cum Traianus numquam libellis responderit, ne ad alias causas facta praeferrentur quae ad gratiam composita viderentur.* (mijn accentuering)

131 Bluhme, ‘Ordnung’, 314 nt. 30; Krüger, *Quellen*, 236; Berger, *RE X.1* (1918), s.v. Iulius Paulus, 725; Sanfilippo, *Libri Tres*, 4; Schulz, *Geschichte*, 182 nt. 1.

Tot slot wordt het bestaan van twee afzonderlijke werken ondersteund door Bluhme's eigen Massentheorie.¹³² Deze theorie heeft tot op heden te gelden als de heersende leer over de opbouw van de titels van de Digesten en de ordening van de verschillende *leges* hierbinnen. Zij houdt kort gezegd in dat er drie commissies waren, die ieder een deel van de geschriften van de klassieke juristen (een 'Masse') doornamen en hieruit teksten voor de Digesten excerpeerden. Hierdoor ontstonden er drie 'Massen': de 'Sabinusmasse', die betrekking heeft op het *ius civile*, de 'Edictsmasse', die de geschriften over het *Edictum* – oftewel het *ius honorarium* - bevat, en de 'Papinianusmasse', die voornamelijk bestaat uit verzamelingen van praktijkgevallen. Deze werkwijze had als resultaat dat elke Digestentitel tot op zekere hoogte dezelfde opbouw kent: aan het begin worden de teksten van de Sabinusmasse of de teksten uit de Edictsmasse geplaatst, gevolgd door de excerpten uit de Papinianusmasse.¹³³ Alle geschriften die in de Digesten dienden te worden opgenomen, werden over deze drie Massen (en dus de drie commissies) verdeeld. Een kleine groep werken kwam echter pas boven water nadat de commissies reeds met hun werk waren begonnen.¹³⁴ De teksten die uit deze geschriften werden overgenomen zijn in de meeste gevallen aan het einde van de Digestentitels geplaatst en deze groep wordt om die reden ook wel aangeduid als de 'Appendixmasse'.¹³⁵ Ook binnen de Massen hielden de compilatoren tot op zekere hoogte een vaste volgorde van de verschillende werken aan.¹³⁶ De grote lijnen van deze ordening werden reeds door Bluhme beschreven en zijn meer dan honderd jaar later nader ingevuld door Krüger.¹³⁷ Om deze reden staat deze ordening, die in vrijwel elke editie van de Digesten te vinden is, heden ten dage bekend als de *Bluhme-Krüger Ordo Librorum*, kortgezegd de *BK Ordo*.

Bluhme en de meeste andere auteurs die zich bezig hebben gehouden met de verhouding tussen de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* zijn van mening dat de twee werken behoorden tot twee verschillende Massen: de *Decreta* maakten onderdeel uit van de Papinianusmasse (*BK Ordo* nr. 222),

132 Zie over deze theorie en de opbouw van de Digesten naast het artikel van Bluhme onder meer Mantovani, *Digesto*, Osler, 'Compilation' en *idem*, 'Following Bluhme', Kaiser, 'Digestenentstehung' en Honoré, *Justinian's Digest*. Zie daarnaast ook nog D. Pugsley, *Justinian's Digest and the compilers*, 3 delen, Exeter: Faculty of Law, University of Exeter 1995, 2000 en 2007.

133 Vele variaties komen voor, zoals blijkt uit de 'Massenanalyse' aan het begin van iedere titel in de *Editio Maior* van Mommsen.

134 Bluhme, 'Ordnung', 317. Zie ook Honoré, *Justinian's Digest*, 117. Anders Pugsley, 'Victory riots', 325-339.

135 De term is niet afkomstig van Bluhme, maar van G. Hugo, 'Der von Blume entdeckten Reihen sind vier' *Civilistisches Magazin* 6 (1837), 515. Zie over de plaatsing van deze fragmenten ook Honoré, *Justinian's Digest*, 111-112 en 132-135, die in beginsel de opvatting volgt van Mantovani, *Digesto*, 104 e.v.

136 Zie over de beperkte precisie van deze ordening reeds Bluhme zelf, 'Ordnung', 368 en daarnaast Mantovani, *Digesto*, 134 en Osler, 'Following Bluhme', 141 e.v.

137 H. Krüger, 'Römische Juristen und ihre Werke' in: *Studi in onore di Pietro Bonfante nel XL anno d'insegnamento*, deel 2, Milaan: Fratelli Treves 1930, 302-337.

terwijl de *Imperiales Sententiae* behoorde tot de Appendixmasse (*BK Ordo* nr. 263).¹³⁸ Hieruit volgt naar hun mening logischerwijs dat de compilatoren niet over één, maar twee werken beschikten en dat de opvatting van Cujas dus onjuist is.¹³⁹ De toewijzing van de *Imperiales Sententiae* aan de Appendixmasse is echter niet onweersproken gebleven.¹⁴⁰ Deze twijfel vloeit voort uit de positie van de zes teksten uit de *Imperiales Sententiae* in de Digestentitels:¹⁴¹

- D. 50,16,240 (*Imperiales Sententiae*) bevindt zich aan het einde van de Papinianusmasse, gevolgd door een aantal teksten uit de Appendixmasse.
- D. 28,5,93(92) (*Decreta* en *Imperiales Sententiae*) bevindt zich aan het einde van de Papinianusmasse en is tevens de laatste tekst van de titel.
- D. 37,14,24 (*Decreta* en *Imperiales Sententiae*) bevindt zich aan het einde van de Papinianusmasse en is tevens de laatste tekst van de titel.
- D. 36,1,83(81) (*Decreta* en *Imperiales Sententiae*) bevindt zich aan het einde van de Appendixmasse en is tevens de laatste tekst van de titel.
- D. 35,1,113 (*Imperiales Sententiae*) bevindt zich aan het einde van de Appendixmasse en is tevens de laatste tekst van de titel.
- D. 40,1,10 (*Imperiales Sententiae*) bevindt zich tussen de Sabinus- en de Edictsmasse.

Uit het feit dat de teksten uit de *Imperiales Sententiae* zich nu eens aan het einde van de Papinianusmasse of aan het begin van de Appendixmasse bevinden en dan weer aan het einde van de Appendixmasse staan concludeert Mantovani dat de *Imperiales Sententiae* tot geen enkele Masse behorenden, maar onafhankelijk van dit systeem door de compilatoren bij een revisie van de desbetreffende Digestentitels zouden zijn vergeleken met de aan de *Decreta* ontleende teksten (en daar waar nodig ingevoegd).¹⁴² Zijn opvatting wordt niet door andere moderne auteurs gedeeld.¹⁴³ Het door hen gevoerde betoog tegen de opvatting van Mantovani loopt langs de volgende lijnen. Van de laatste van de bovenstaande zes teksten, D. 40,1,10, wordt in het algemeen aangenomen dat deze (opzettelijk of per ongeluk) verkeerd is geplaatst en dat hieruit geen conclusies kunnen worden getrokken over

138 Bluhme, 'Ordnung', 315 nt. 30; Krüger, *Quellen*, 236 nt. 108; Sanfilippo, *Libri Tres*, 7; Schulz, *Geschichte*, 183; Wieacker, *Rechtsgeschichte II*, 141.

139 Bluhme, 'Ordnung', 315 nt. 30; Sanfilippo, *Libri Tres*, 7.

140 Over de toewijzing van de *Decreta* aan de Papinianusmasse wordt niet getwijfeld. Dat dit werk tot de Papinianusmasse behoort, wordt bewezen door een aantal teksten, die worden omgeven door andere excerpten uit werken van de Papinianusmasse: D. 22,1,16 *pr.* en 1; D. 26,5,28; D. 26,7,53; D. 32,27 *pr.*, 1 en 2; D. 32,97; D. 40,5,38; D. 44,7,33; D. 46,1,68 *pr.*, 1 en 2; D. 47,2,88(87); D. 48,18,20; D. 48,19,20.

141 Dit overzicht is ontleend aan Mantovani, *Digesto*, 109-110. Vgl. ook Osler, 'Following Bluhme', 147 en Kaiser, 'Digestenentstehung', 339.

142 Mantovani, *Digesto*, 109-110.

143 Osler, 'Following Bluhme', 147; Kaiser, 'Digestenentstehung', 339-340; Honoré, *Justinian's Digest*, 114-115.

de vraag tot welke Masse de *Imperiales Sententiae* behoorden.¹⁴⁴ Hierdoor blijven er vijf teksten ter analyse over, waarvan er drie zich ofwel aan het einde van de Papinianusmasse of aan begin van de Appendixmasse bevinden (D. 50,16,240, D. 28,5,93(92) en D. 37,14,24). De twee overige teksten, D. 36,1,83(81) en D. 35,1,113, bevinden zich aan het einde van de Appendixmasse. Van deze teksten is D. 36,1,83(81) maar beperkt geschikt om als bewijs te dienen voor de plaats van de *Imperiales Sententiae* binnen de *BK Ordo*, aangezien de volgorde van de teksten aan het einde van titel 36,1 vanaf *lex* 82 verstoord is.¹⁴⁵

Leges 77 tot en met 80 zijn afkomstig uit de Digesten van Scaevola, nr. 267 van de *BK Ordo*, waarop één tekst (*lex* 81) uit de *Liber singularis quaestionum publice tractatarum* van dezelfde auteur volgt, nr. 271 van de *BK Ordo*. Vervolgens bevat *lex* 82 weer een excerpt uit de Digesten van Scaevola, waarvan de inscriptie ook nog eens niet het gebruikelijke '*Idem*', maar de volledige naam van de auteur bevat. Dit doet het vermoeden rijzen dat *lex* 82 en in het verlengde hiervan ook *lex* 83 latere invoegingen zijn en om deze reden niet als bewijs kunnen dienen voor de volgorde waarin de werken binnen de Appendixmasse werden geëxcerpeerd.

Dit betekent dat de tegenstrijdigheid in essentie slechts wordt gevormd door D. 50,16,240 enerzijds (einde Papinianusmasse of begin Appendixmasse) en D. 35,1,113 anderzijds (einde Appendixmasse), aangezien D. 28,5,93(92) en D. 37,14,24 aan het einde van de titel staan, hetgeen zowel kan wijzen op een plaatsing aan het einde van de Papinianusmasse als op welke plaats dan ook binnen de Appendixmasse.¹⁴⁶ Volgens de heersende opvatting dient deze tweestrijd in het voordeel van D. 50,16,240 uit te vallen, omdat de titel waaruit deze tekst afkomstig is (D. 50,16) bekend staat om zijn relatief consequente opbouw volgens de *BK Ordo* en weinig "verkeerd" geplaatste teksten bevat.¹⁴⁷ Dit betekent dat de *Imperiales Sententiae* ofwel aan het einde van de Papinianusmasse stonden, ofwel aan het begin van de Appendixmasse.¹⁴⁸ De plaatsing van D. 50,16,240 en D. 35,1,113 geven echter aanleiding om aan te nemen dat het laatste het geval is. Als we zouden aannemen dat de *Imperiales Sententiae* behoorden tot de Papinianusmasse, dan zou dit betekenen dat dit werk zich in de handen van dezelfde commissieleden bevond als de *Decreta*. Het zou in dit geval voor de hand liggen voor de compilatoren om beide werken in onderlinge samenhang of in ieder geval na elkaar te exciperen.¹⁴⁹ In titel 50,16 volgt *lex* 240 echter op twaalf teksten die afkomstig

144 Osler, 'Following Bluhme', 147: 'One case in which the text has clearly been displaced (D. 40,1,10) cannot give any indication of position'.

145 Kaiser, 'Digestenentstehung', 339, aan wie de onderstaande in klein lettercorps opgenomen redenering ontleend is.

146 Osler, 'Following Bluhme', 147.

147 Osler, 'Following Bluhme', 147; Kaiser, 'Digestenentstehung', 339.

148 Beide mogelijkheden worden opgehouden door Osler, 'Following Bluhme', 147. Kaiser, 'Digestenentstehung' 339 en Honoré, *Justinian's Digest*, 114-115 gaan uit van een plaatsing aan het begin van de Appendixmasse.

149 Honoré, *Justinian's Digest*, 115.

zijn uit werken die behoren tot de Papinianusmasse en die in de *BK Ordo* ná de *Decreta* komen (*BK Ordo* nrs. 225, 237, 239, 240, 246, 247 en 249, de *Decreta* hebben nummer 222). Wanneer wij zouden aannemen dat de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* beide tot de Papinianusmasse behoorden, zou de zojuist genoemde vaststelling met zich meebrengen dat de commissieleden beide werken los van elkaar zouden hebben geëxcerpeerd. Dit is echter, zoals gezegd, zeer onaannemelijk, hetgeen een sterk argument vormt voor de stelling dat de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* onderdeel uitmaakten van verschillende Massen. Daarnaast pleit de (foutieve) plaatsing van D. 35,1,113 (en in het verlengde daarvan D. 36,1,83(81)) aan het einde van de Appendixmasse voor dezelfde gedachte. Als we er vanuit zouden gaan dat dit werk behoorde tot de Papinianusmasse, zou dit immers betekenen dat deze twee teksten niet alleen op de verkeerde plaats *binnen* een Masse zouden staan, maar zelfs in een totaal *verschillende* Masse zouden zijn geplaatst.

Als de *Decreta* en de *Imperiales sententiae* niet tot dezelfde Masse behoorden, rijst vervolgens de vraag hoe de inscripties kunnen worden verklaard waarin in één adem naar beide werken wordt verwezen (D. 28,5,93(92) en D. 36,1,83(81)). De meest voor de hand liggende verklaring is dat beide werken door de handen van dezelfde commissieleden zijn gegaan en dat deze, waar mogelijk, hebben geprobeerd om de teksten en inscripties samen te voegen. Deze aanname sluit aan bij de opvatting van Bluhme dat de leden van de Papinianusmasse-commissie de verwerking van de laatkomers van de Appendixmasse kregen toegewezen, omdat zij minder materiaal te verwerken hadden dan hun collega's die zich bezig hielden met de andere twee Massen.¹⁵⁰ Een belangrijke indicatie hiervoor wordt gevormd door het feit dat de Appendixmasse in de Digesten normaliter volgt op teksten uit de Papinianusmasse.¹⁵¹ Deze toewijzing wordt echter door andere auteurs weer betwist. Zo meent Mantovani dat de Appendixmasse met de Sabinusmasse moet worden verbonden, terwijl Honoré betoogt dat de werken in de Appendixmasse aanvankelijk aan de bestaande drie commissies werden toegewezen, maar uiteindelijk door een speciale vierde commissie zijn verwerkt.¹⁵² Maar ook als de teksten die behoren tot de Appendixmasse niet door de leden van de Papinianuscommissie, maar door een andere commissie of commissieleden zijn geëxcerpeerd, kunnen de dubbele inscripties nog in een later stadium van het compilatieproces zijn ontstaan, bijvoorbeeld

150 Bluhme, 'Ordnung', 317-318.

151 Bluhme, 'Ordnung', 309. In 80 van de 127 titels waarin teksten uit de Appendixmasse voorkomen, volgen deze op de Papinianusmasse, zie Honoré, *Justinian's Digest*, 119.

152 Mantovani, *Digesto*, 112 e.v. en Honoré, *Justinian's Digest*, 111-112 en 118 e.v. Een aardige, maar onaannemelijke variatie op de theorie van Honoré biedt Pugsley, 'Victory Riots', die meent dat de werken uit de Appendixmasse tegelijkertijd met de rest van de werken waren verdeeld over de drie traditionele Massen (geen laatkomers dus), maar dat tijdens de rellen in Byzantium in 532 de commissieleden zich gedwongen zagen om te vluchten en een deel van de nog te exciperen werken met zich mee te nemen, waardoor de vierde Masse werd gecreëerd.

bij de daadwerkelijke samenstelling van de Digestentitels.¹⁵³ Een dergelijke gang van zaken wordt ondersteund door D. 28,5,93(92), die zich aan het einde van de Papinianusmasse en de Digestentitel bevindt.¹⁵⁴ Als de compilatoren in dit geval op commissieniveau twee keer dezelfde zaak hadden geëxcerpeerd, eenmaal uit de *Decreta* en eenmaal uit de *Imperiales Sententiae*, had dit als gevolg dat, wanneer de teksten uit de Papinianusmasse met als laatste tekst de tekst uit de *Decreta*, en de teksten uit de Appendixmasse met als eerste (en enige) tekst de tekst uit de *Imperiales Sententiae*, werden samengevoegd in één Digestentitel, deze twee teksten logischerwijs achter elkaar kwamen te staan met als consequentie dat de losse teksten werden samengevoegd tot één tekst met een dubbele inscriptie.

De verhouding tussen de twee Pauliaanse werken

Uit het voorgaande volgt dat de theorie van Cujas verworpen kan worden en dat met Bluhme moet worden aangenomen dat de compilatoren beschikten over twee verschillende fysieke werken, die onder verschillende titels in de *Index Florentinus* zijn opgenomen en zich in verschillende Massen bevonden. De theorie van Bluhme brengt echter een belangrijke vervolgvraag met zich mee, waarover tot op heden geen consensus bestaat, te weten die naar de verhouding tussen deze beide werken.

Sommige auteurs, waaronder Bluhme, zijn van mening dat de *Decreta* een jongere bewerking waren van de *Imperiales Sententiae*.¹⁵⁵ Hij baseert zijn aanname (zonder nadere toelichting) op de inhoud van de teksten, de dubbelinscripties en de overeenkomsten tussen de dubbel overgeleverde teksten D. 10,2,41 en D. 37,14,24. Daarnaast verwijst hij naar de *Constitutio Cordi*, waarin Justinianus expliciet refereert aan het gebruik onder klassieke juristen om hun eigen werken te herzien (*Const. Cord. 3: 'in antiquis etenim libris non solum prima editiones, sed etiam secundas, quas repetitae praelectionis veteres nominabant, subsecutas esse invenimus, (...)'*).¹⁵⁶ Andere auteurs gaan er juist van uit dat de *Imperiales Sententiae* een uitgebreidere tweede editie waren van de *Decreta*.¹⁵⁷ Zij menen dat de (meeste) zaken uit de *Decreta* ook in dit tweede werk waren opgenomen, maar dan wel in een beknoptere vorm. Uit de dubbelinscripties kan naar het oordeel van deze auteurs worden afgeleid dat de eerste twee boeken van de *Decreta* zijn samengevoegd in het eerste boek van de *Imperiales Sententiae*.¹⁵⁸

153 Schulz, *Geschichte*, 182.

154 Hetzelfde geldt voor D. 37,14,24, als men aanneemt dat de inscriptie van deze tekst naar beide werken verwijst.

155 Schulting, *Jurisprudentia*, 212 en Bluhme, 'Ordnung', 315 nt. 30. Kritisch over deze opvatting is Krüger, *Quellen*, 236 nt. 109, die meent dat er geen bewijs voor deze stelling bestaat.

156 Kritisch over dit argument is Sanfilippo, *Libri Tres*, 8.

157 Lenel, *Palingenesia I*, 959 nt. 1, gevolgd door Berger, *RE X.1* (1918), s.v. Iulius Paulus, 722 en 726. Sanfilippo, *Libri Tres*, 9 houdt een slag om de arm, maar neigt naar de theorie van Lenel.

158 Lenel, *Palingenesia I*, 959 nt. 1 en Berger, *RE X.1* (1918), s.v. Iulius Paulus, 722 en 726.

3.3.1.3 De alternatieve theorie van Schulz

Halverwege de 20^e eeuw werd door de romanist Schulz een alternatief voor de theorie van Bluhme geformuleerd, waardoor de hierboven beschreven problematiek met betrekking tot de verhouding tussen de twee werken ogenschijnlijk werd opgelost.¹⁵⁹ Net als Bluhme gaat Schulz ervan uit dat de compilatoren beschikten over twee verschillende werken en dat deze onderdeel uitmaakten van verschillende Massen.¹⁶⁰ Hij is echter van mening dat beide werken niet van de hand van Paulus zijn, maar dat het twee uittreksels, *epitomae*, betreft van één Pauliaans origineel. In zekere zin keert hij hiermee terug naar het idee van Cujas dat Paulus slechts één rechtspraakverzameling heeft uitgegeven.

Schulz voert voor beide werken argumenten aan om aan te tonen dat we te maken hebben met een uittreksel. Zijn betoog is voor de *Imperiales Sententiae* hoofdzakelijk gebaseerd op de inscripties van de zes teksten die uit dit werk afkomstig zijn:

D. 28,5,93(92). *Paulus imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum ex libris sex primo seu decretorum libro secundo*

D. 35,1,113. *Paulus imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum ex libris sex libro secundo*

D. 36,1,83(81). *Paulus imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum ex libris VI libro primo seu decretorum libro II*

D. 37,14,24. *Paulus imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum sive decretorum ex libris sex libro primo*

D. 40,1,10. *Paulus imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum ex libris sex libro secundo*

D. 50,16,240. *Paulus ex libris sex libro primo imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum*

Kenmerkend voor alle zes teksten is de formulering '*ex libris sex libro ...*'.¹⁶¹ Het opvallende gebruik van het woord *ex*, dat we bij andere inscripties in de Digesten niet op deze wijze tegenkomen (een normale Digesteninscriptie bevat slechts het boek waar de desbetreffende tekst uit afkomstig is zonder toevoeging van het totale aantal boeken van het werk, vgl. D. 1,1,1 'Ulpianus libro primo institutionum'), doet Schulz vermoeden dat de compilatoren

159 Schulz formuleerde zijn theorie voor het eerst in zijn *History of Roman legal science*, Oxford: Clarendon Press 1946, 154 en 340. In de later verschenen Duitstalige editie van ditzelfde werk werkt hij haar verder uit, zie *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*, Weimar 1961, 181-183.

160 Schulz, *Geschichte*, 182.

161 Zie over de beschrijvingen en de inconsistente opbouw van de inscripties paragraaf 3.3.2.1.

een uittreksel in handen hadden met de titel '*Imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum ex libris sex libri ?*'.¹⁶² Het is onduidelijk hoe groot dit uittreksel precies was of, met andere woorden, hoeveel boeken dit telde. Aangezien er in de Digesten slechts melding wordt gemaakt van een eerste en een tweede boek, ligt het volgens Schulz en zijn medestanders voor de hand om aan te nemen dat de *epitome* twee boeken besloeg.¹⁶³

Over de vraag of de *Decretorum libri tres* ook een uittreksel zijn, is Schulz minder stellig. Hij erkent de mogelijkheid dat er sprake was van twee Pauliaanse originelen, de *Decreta* en een latere uitgebreidere versie hiervan, de *Imperiales sententiae in cognitionibus prolatae*, die zes boeken besloeg en waarvan ten tijde van Justinianus slechts nog een *epitome* bestond.¹⁶⁴ Hij noemt echter twee argumenten op grond waarvan volgens hem toch moet worden geconcludeerd dat de *Decreta* ook een *epitome* van hetzelfde werk zijn als de *Imperiales Sententiae*. Om te beginnen valt het volgens hem moeilijk te verklaren waarom een tweede, uitgebreidere editie van hetzelfde werk een andere titel zou dragen.¹⁶⁵ Daarnaast voert hij de dubbelteksten D. 10,2,41 en D. 37,14,24 aan als bewijs voor zijn stelling. Allereerst bevat D. 10,2,41, die afkomstig is uit de *Decreta*, niet de namen van partijen, terwijl deze wel zijn opgenomen in D. 37,14,24. Wanneer er sprake was van een tweede editie van de *Decreta*, valt moeilijk te verklaren waarom de tekst uit de *Decreta* wel geanonimiseerd is, terwijl dit niet het geval is in de tekst die uit het latere werk is overgenomen.¹⁶⁶ Ook de verschillen in redactie tussen beide teksten pleiten voor de theorie dat zij afkomstig zijn uit verschillende samenvattingen door verschillende epitomatoren van dezelfde brontekst.¹⁶⁷ Een overzicht van deze verschillen is opgenomen in paragraaf 3.3.2.2 *infra*, waar ook nader op de argumentatie van Schulz zal worden ingegaan.

3.3.1.4 De opvatting van Wieacker

Hoewel de theorie van Schulz door de meeste naoorlogse auteurs wordt gevolgd, hebben sommigen zich ook kritisch over zijn opvattingen uitgelaten. Zo merkt Wieacker op: 'Tatsächlich ist eine durchgehende Epitomierung nicht wahrnehmbar'.¹⁶⁸ Hij meent dat de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* twee afzonderlijke postume uitgaven zijn van notulen en persoonlijke aantekeningen van Paulus, die na diens dood door twee verschillende (onbekende)

162 Schulz, *Geschichte*, 182.

163 Schulz, *Geschichte*, 182. Zie ook Liebs, 'Tulius Paulus', 172 en Honoré, *Emperors*, 20.

164 Schulz, *Geschichte*, 182.

165 *Idem*.

166 *Idem*.

167 *Idem*.

168 Wieacker, *Rechtsgeschichte II*, 141.

personen zijn samengesteld.¹⁶⁹ Voor deze gang van zaken kan echter geen enkel bewijs worden gevonden in de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* zelf.

3.3.2 Tekstuele transmissie opnieuw overwogen

De theorie van Schulz heeft in de recente literatuur veelal de voorkeur gekregen boven die van Bluhme en wordt heden ten dage beschouwd als de heersende leer met betrekking tot de overlevering van de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae*.¹⁷⁰ Zijn visie is echter niet geheel onbestreden gebleven.¹⁷¹ In het onderstaande zal zijn opvatting aan een nadere beschouwing worden onderworpen, waarbij beide werken los van elkaar zullen worden behandeld.

3.3.2.1 De *Imperiales Sententiae*

In het geval van de *Imperiales Sententiae* is het betoog van Schulz overtuigend.¹⁷² Er kan met zekerheid worden vastgesteld dat de compilatoren lang niet altijd over een klassiek exemplaar beschikten van elk werk dat zij volgens de *Index Florentinus* voor de *Digesten* hebben gebruikt. In sommige gevallen hadden zij slechts de beschikking over een uittreksel van het originele werk, al dan niet opgesteld door een latere jurist. De belangrijkste voorbeelden hiervan zijn de *Digesta* van de Republikeinse jurist Alfenus Verus en de *Pithana* en de *Libri Posteriores* van Labeo, een jurist uit de tijd van Augustus.¹⁷³ In de *Index Florentinus* wordt vermeld dat de compilatoren gebruik zouden hebben gemaakt van de 'Digeston βιβλία τεσσαράκοντα' van Alfenus, de 'Digesten van Alfenus in veertig boeken'.¹⁷⁴ Een deel van de teksten die uit dit werk in de *Digesten* zijn opgenomen dragen echter de inscriptie '*Paulus libro...epitomarum Alfeni digestorum*' of '*Alfenus (of Alfenus Varus) libri... digestorum a Paulo epitomatorum*'¹⁷⁵ en zijn zonder twijfel ontleend aan een

169 *Idem*. Een gelijksoortige theorie draagt hij aan voor de *Digesta* en *Responsa* van Scaevola, waarbij een soortgelijke verhoudingsproblematiek speelt, Wieacker, *Rechtsgeschichte II*, 105-106. Zie hierover ook Schulz, *Geschichte*, 294-295.

170 Maschi, 'La conclusione', 677; Honoré, *Tribonian*, 281 en *idem*, *Emperors*, 20; Liebs, 'Julius Paulus', 172. Zie daarnaast ook Scherillo, 'Note critiche', 213 nt. 11.

171 Zie Rizzi, *Imperator Cognoscens*, 110 e.v.

172 Zie naast de hierboven geciteerde medestanders van Schulz ook nog Rizzi, *Imperator Cognoscens*, 117, die overigens andere gedachten heeft over de aard van *Decreta*.

173 Zie over deze juristen Kunkel, *Herkunft*, 29 resp. 114. Zie daarnaast over Alfenus meer recent ook nog D. Liebs, 'P. Alfenus Varus: eine Karriere in Zeiten des Umbruchs' *ZSS* 127 (2010), 32-52.

174 *Index Florentinus* IV.1. Zie over dit werk naast Schulz, *Geschichte*, 254-256 ook Roth, *Alfeni Digesta*.

175 Schulz, *Geschichte*, 254 nt. 5 wijst erop dat de eerste citeerwijze wordt gehanteerd tot en met D. 19,1, terwijl men vanaf D. 19,2 gebruik maakt van de tweede citeerwijze.

epitome ervan die door Paulus is samengesteld.¹⁷⁶ Daarnaast komen we ook de inscriptie ‘*Alfenus (of Alfenus Varus) libro ... digestorum*’ tegen. Er wordt echter aangenomen dat ook deze teksten zijn ontleend aan een tweede *epitome* van een onbekende andere auteur.¹⁷⁷ Dezelfde discrepantie tussen de in de *Index Florentinus* opgenomen titel van een werk en de inscripties bij de geëxcerpeerde teksten komen we tegen bij de *Pithana* en *Libri Posteriores* van Labeo. De *Pithana* zijn in de *Index* opgenomen als de ‘*πιθανῶν βιβλία ὀκτώ*’ van Labeo,¹⁷⁸ maar de Digestenteksten die aan dit werk zouden zijn ontleend worden ingeleid door de inscriptie ‘*Labeo libro ... pithanon a Paulo epitomatorum*’.¹⁷⁹ Hieruit blijkt dat de compilatoren ook in dit geval slechts beschikten over een uittreksel van de hand van Paulus. Hetzelfde geldt voor de *Libri Posteriores*, die als het tweede werk van Labeo in de *Index* worden vermeld onder de titel ‘*posteriozum βιβλία δέκα*’.¹⁸⁰ In de inscripties van de teksten die uit dit werk zouden zijn geëxcerpeerd wordt echter steeds verwezen naar een *epitome* van het werk van de hand van Iavolenus Priscus: *Labeo libro...posteriozum a Iavoleno epitomatorum* of zelfs *Iavolenus libro ... ex posterioribus Labeonis*.¹⁸¹

Dat we ook in het geval van de *Imperiales Sententiae* te maken hebben met een uittreksel, kan worden opgemaakt uit het feit dat de inscripties van de zes teksten uit dit werk steeds de woorden ‘*ex libris sex*’ bevatten. Deze toevoeging, zoals Schulz terecht naar voren brengt, komt niet overeen met de vormgeving van de meeste inscripties in de Digesten, waarbij nooit het totale aantal boeken van een werk wordt vermeld. Het afwijkende karakter van de inscripties van de *Imperiales Sententiae* wordt onderstreept door het feit dat in de *Codex Florentinus* in drie van de zes gevallen een schrijffout in het woord ‘*libris*’ is gemaakt en later is gecorrigeerd (in de normale inscrip-

176 Uit de huidige redactie van de teksten kan niet worden afgeleid of de *epitome* slechts een samenvatting van de tekst van Alfenus was of daarnaast ook opmerkingen van Paulus zelf bevatte, zie hierover Schulz, *Geschichte*, 255.

177 Lenel, *Palingenesia I*, 38 e.v. en i.h.b. nt. 1; Krüger, *Quellen*, 70; Schulz, *Geschichte*, 255; Roth, *Alfeni Digesta*, 20-23.

178 *Index Florentinus* VII,1. Zie over dit werk naast Schulz, *Geschichte*, 256 ook W. Formigoni, *Pithanōn a Paulo epitomatorum libri VIII: sulla funzione critica del commento del giurista Iulius Paulus*, Milaan: Giuffrè 1996.

179 Soms zijn de woorden ‘*a Paulo epitomatorum*’ weggelaten, zie bijvoorbeeld D. 26,8,22. Schulz meent dat het gaat om een willekeurige omissie of schrijffout van de compilatoren of de kopiist van de *Codex Florentinus*, *Geschichte*, 256. Zie ook Krüger, *Quellen*, 156 nt. 19.

180 *Index Florentinus* VII,2. Zie over dit werk naast Schulz, *Geschichte*, 257-261 ook C. Kohlhaas, *Die Überlieferung der Libri Posteriores des Antistius Labeo*, Pfaffenweiler: Centaurus-Verlagsgesellschaft 1986 en de reactie hierop van D. Mantovani, ‘Sull’ origine dei “Libri Posteriores” di Labeone’ *Labeo* 34 (1988), 271-322.

181 Er bestaat discussie over de vraag of beide inscripties naar dezelfde *epitome* van Iavolenus verwijzen of dat de teksten die worden ingeleid met de woorden ‘*Iavolenus...libro posteriorum Labeonis*’ afkomstig zijn uit een post-klassieke bewerking van de *epitome* van Iavolenus. Deze laatste opvatting wordt aangehangen door Schulz, *Geschichte*, 257-261. Lenel, *Palingenesia I*, 299 e.v. gaat er echter van uit dat de compilatoren twee verschillende citeerwijzen voor hetzelfde werk hanteerden.

ties wordt altijd ‘*libro*’ gebruikt).¹⁸² Ook het gebruik van het woord *ex* wijst in de richting van een *epitome*. Wanneer dit woord in de titel van een werk of een inscriptie wordt gebruikt, gaat het vrijwel altijd om het geval waarin een jurist een uittreksel, een commentaar of een combinatie van beide heeft geschreven op het werk van een ander. Voorbeelden hiervan zijn de hierboven reeds genoemde inscripties van de teksten die afkomstig zijn Iavolenus’ *epitome* van de *Libri Posteriores* van Labeo en daarnaast werken als Iulianus’ *Ex Minicio libri VI* en Iavolenus’ *Ex Cassio libri XV* en *Ex Plautio libri V*. Het gebruik van het woord ‘*ex*’ vormt aldus een sterke indicatie dat de *Imperiales Sententiae* geen origineel werk bevatten, maar op enigerlei wijze zijn afgeleid van een eerder werk van Paulus.

Tegelijkertijd wijken de inscripties van de *Imperiales Sententiae* af van de verwijzingen in de Digesten naar de zojuist beschreven andere *epitomae* van Paulus en Iavolenus. Bij de verwijzingen naar de werken van Paulus en Iavolenus wordt in de meeste gevallen melding gemaakt van beide betrokken juristen: de epitomator, Paulus en Iavolenus, en de oorspronkelijke auteur, Alfenus en Labeo. Hun verhouding wordt vervolgens duidelijk gemaakt door het gebruik van het woord ‘*epitome*’ of ‘*epitomatus*’ (vgl. ‘*Paulus libro...epitomarum Alfeni digestorum*’ of ‘*Alfenus (of Alfenus Varus) libri...digestorum a Paulo epitomatorum*’ – mijn accentuering). De expliciete vermelding van de namen van deze juristen, die de *epitomae* hadden bezorgd, hing waarschijnlijk samen met het feit dat Iavolenus en Paulus zelf prominente auteurs waren en mogelijk niet alleen een samenvatting van de oorspronkelijke werken maakten, maar tegelijkertijd ook in zogeheten *notae* commentaar leverden op de opvattingen van de door hen samengevatte auteur. Dit lag anders voor de *epitome* van de *Imperiales Sententiae*, die waarschijnlijk door een onbekende jurist is gemaakt, die geen eigen opmerkingen aan de door hem samengevatte teksten heeft toegevoegd. Deze anonimiteit van de epitomator zou het verschil tussen de inscripties van de *Imperiales Sententiae* en die van de *epitomae* van Paulus en Iavolenus goed kunnen verklaren.

Op een ander punt vertonen de *Imperiales Sententiae* juist wel overeenkomsten met de uittreksels van Paulus en Iavolenus. Uit de voorgaande behandeling van deze *epitomae* blijkt dat het de gewoonte lijkt te zijn geweest om de titel en auteur van het oorspronkelijke werk in de *Index Auctorum* op te nemen, terwijl men in de aanhef van de teksten zelf kenbaar maakte dat de in de Digesten opgenomen tekst was ontleend aan een *epitome* en niet aan het oorspronkelijke werk zelf. Ook bij de *Imperiales Sententiae* is dit het geval. Uit de zes inscripties kan worden afgeleid dat het originele werk van Paulus zes boeken bedroeg (‘*ex libris sex*’) en dat het waarschijnlijk de titel ‘*Imperiales sententiae in cognitionibus prolatae*’ had. Dit is precies de titel die we aantreffen in de *Index Florentinus*: ‘*sentention ἡτοι facton βιβλία ἕξ*’, de ‘zes boeken

182 D. 28,5,93(92) heeft *libri* met een later toegevoegde *s*, D. 35,1,113 heeft *liberis* met een doorhaling van de *e* en D. 50,16,240 heeft *libro*, waarbij de *o* is doorgehaald en vervangen door ‘*is*’, zie A. Corbino & B. Santalucia, *Justiniani Augusti Pandectarum Codex Florentinus*, Florence: Olschki 1988.

keizerlijke oordelen'.¹⁸³ Het feit dat in de *Index Florentinus* deze titel wordt vermeld hoeft dus geenszins te leiden tot de conclusie dat we toch met het originele werk van Paulus te maken hebben. Hierover kan ook nog het volgende worden opgemerkt. Als we zouden aannemen dat de titel in de *Index Florentinus* juist is en dat de compilatoren dus beschikten over het originele Pauliaanse werk van zes boeken, dan valt moeilijk te verklaren waarom zij slechts gebruik hebben gemaakt van de eerste twee boeken van dit werk, zoals blijkt uit de zes inscripties.¹⁸⁴ Het komt uiteraard vaker voor dat de compilatoren niet alle boeken van een bepaald werk hebben gebruikt of in ieder geval geen excerpten hieruit hebben opgenomen in de Digesten, maar in het geval van de *Imperiales Sententiae* zou dit betekenen dat twee derde van het werk niet door de samenstellers van de Digesten is verwerkt. Daar komt nog bij dat de in de Digesten gebruikte teksten uit de *Imperiales Sententiae* zaken bevatten over de volle breedte van het civiele recht.¹⁸⁵ Als we aannemen dat de *Imperiales Sententiae* net als de *Decreta* de opbouw van het Edict volgden,¹⁸⁶ dan rijst de vraag welke onderwerpen in de laatste vier boeken nog werden behandeld.¹⁸⁷

In dit geval rest de vraag naar het boekenaantal van de *epitome*. Op basis van de inscripties lijkt mij het in de literatuur verdedigde aantal van twee boeken zeer aannemelijk.¹⁸⁸ We hebben dus te maken met een zes boeken tellend origineel werk van Paulus dat op enig moment in twee boeken is samengevat door een onbekende epitomator.

3.3.2.2 De Decreta

Schulz' betoog met betrekking tot de *Decreta* is minder overtuigend, hetgeen hij zelf overigens ook toegeeft.¹⁸⁹ Hij voert in essentie twee argumenten aan voor de stelling dat de *Decreta* toch óók een *epitome* zijn, te weten de verschillende titels van beide werken en daarnaast de redactionele verschillen tussen de *leges geminatae* D. 10,2,41 en D. 37,14,24. Met betrekking tot de titels van de twee werken vraagt hij zich af waarom Paulus twee edities van hetzelfde werk met verschillende titels zou hebben uitgegeven?¹⁹⁰ Tegenstanders van de theorie van Schulz stellen echter dezelfde vraag met betrekking

183 Anders Schulz, *Geschichte*, 182, die meent dat de auteur van de *Index* de onhandige titel van de *epitome* niet goed heeft begrepen.

184 Scherillo, 'Note critiche', 213.

185 Erfrecht: D. 28,5,93(92), D. 36,1,83(81), D. 35,1,113 en D. 37,14,24; huwelijksvermogensrecht: D. 50,16,240; (fiscaal) vermogensrecht en recht m.b.t. slaven: D. 40,1,10.

186 Zie paragraaf 3.2.3.1.

187 Scherillo, 'Note critiche', 213 en Rizzi, *Imperator Cognoscens*, 115. Zie voor een soortgelijke argumentatie met betrekking tot de anonieme *epitome* van de *Digesta* van Alfenus Verus Schulz, *Geschichte*, 255.

188 Scherillo, 'Note critiche', 213; Schulz, *Geschichte*, 182; Liebs, 'Tulius Paulus', 172; Honoré, *Emperors*, 20.

189 Schulz, *Geschichte*, 182.

190 Schulz, *Geschichte*, 182.

tot de door hem aangenomen *epitomae*: waarom zou men twee *epitomae* van één en hetzelfde werk hebben gemaakt en waarom zouden deze twee uittreksels in dit geval totaal verschillende titels hebben gekregen?¹⁹¹ De laatste vraag is echter wellicht makkelijker te beantwoorden dan de vraag die door Schulz wordt opgeworpen. Wanneer we aannemen dat we te maken hebben met twee *epitomae*, is het geenszins noodzakelijk dat deze door dezelfde epitomator zijn opgesteld. Het is goed mogelijk dat twee verschillende epitomatoren op twee verschillende plaatsen in het rijk twee verschillende uittreksels hebben gemaakt en hieraan verschillende titels hebben gegeven.¹⁹²

Interessanter is Schulz' analyse van de dubbel overgeleverde zaak, waarvan beide versies hieronder zijn opgenomen:

<p>D. 10,2,41</p> <p>Paulus libro primo decretorum.</p> <p><i>Quaedam mulier ab iudice appellaverat, quod diceret eum de dividenda hereditate inter se et coheredem non tantum res, sed et libertos divisisse et alimenta, quae dari testator certis libertis iussisset:</i>¹⁹¹</p> <p><i>nullo enim iure id eum fecisse.</i></p> <p><i>Ex diverso respondebatur consensisse eos divisioni et multis annis alimenta secundum divisionem praestitisse.</i></p> <p><i>Placuit standum esse alimentorum praestationi: sed et illud adiecit nullam esse libertorum divisionem.</i></p>	<p>D. 37,14,24</p> <p>Paulus imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum sive decretorum ex libris sex libro primo</p> <p><i>Camelia Pia ab Hermogene appellaverat, quod diceret iudicem de dividenda hereditate inter se et coheredem non tantum res, sed etiam libertos divisisse:</i></p> <p><i>nullo enim iure id eum fecisse.</i></p> <p><i>Placuit nullam esse libertorum divisionem: alimentorum autem divisionem a iudice inter coheredes factam eodem modo ratam esse.</i></p>
---	---

Uit het feit dat in de *Decreta*-tekst D. 10,2,41 niet de namen van partijen worden vermeld, terwijl dit wel gebeurt in D. 37,14,24, leidt Schulz af dat we te maken moeten hebben met twee samenvattingen van één origineel. Als de *Imperiales Sententiae* zouden moeten worden beschouwd als een latere uitbreiding van de *Decreta*, is het immers onverklaarbaar waarom de namen van partijen in de *Decreta* niet zijn opgenomen en wel opeens in de *Imperiales Sententiae* verschijnen.¹⁹⁴ Ook de overige redactionele verschillen tussen bei-

191 Rizzi, *Imperator Cognoscens*, 116.

192 Zie voor een mogelijke verklaring ook nog paragraaf 3.3.2.3.

193 De vet gedrukte tekst markeert de delen van D. 10,2,41 die niet in D. 37,14,24 zijn opgenomen.

194 Schulz, *Geschichte*, 183.

de teksten zijn volgens Schulz het gevolg van het feit dat we te maken hebben met twee *epitomae* van de hand van twee verschillende epitomatoren.¹⁹⁵

Dergelijke redactionele ingrepen kunnen echter ook op een andere wijze worden verklaard. Het zou immers ook om een aanpassing door de compilatoren kunnen gaan,¹⁹⁶ die van Justinianus expliciet de bevoegdheid hadden gekregen om onjuist- en overbodigheden uit de teksten te verwijderen, onvolledigheden aan te vullen en de tekst zo fraai mogelijk vorm te geven.¹⁹⁷ Deze mogelijkheid wordt door Schulz met betrekking tot de anonimisering van D. 10,2,41 verworpen, omdat 'diese Tilgung keine Kürzung bedeutet und also nur unnütze Arbeit gemacht hätte'.¹⁹⁸ Deze veronderstelling overtuigt niet helemaal. Het is waar dat het veranderen van 'Camelia Pia ab Hermogene' in 'Quaedam mulier ab iudice' weinig zoden aan de dijk zet (beide zinsneden zijn ongeveer even lang), maar door *iudice* in de aanhef van de tekst te gebruiken, kan in de A.c.I. die volgt op *diceret* worden volstaan met het woord *eum*, terwijl in de niet-geanonimiseerde versie nog het woord *iudicem* ter verduidelijking van de tekst moet worden gebruikt. De totale combinatie van woorden in D. 10,2,41 wordt hierdoor iets korter dan de combinatie die in D. 37,14,24 wordt gebruikt:

Quaedam mulier ab iudici appellaverat, quod diceret eum (D. 10,2,41)

Camelia Pia ab Hermogene appellaverat, quod diceret iudicem (D. 37,14,24)

Toegegeven, het verschil blijft beperkt. De inhoudelijke redactie van de twee teksten wijst echter duidelijker in de richting van een ingreep door de compilatoren. Beide teksten hebben betrekking op dezelfde zaak, waarin aan de keizer de vraag werd voorgelegd of een rechter (een *iudex*) bevoegd was om bij de verdeling van een nalatenschap ook het *ius patronatus* ten aanzien van de vrijgelatenen en de aan hen verschuldigde *alimenta* tussen de erfgenamen te verdelen.¹⁹⁹ Tussen de vormgeving van D. 10,2,41 en D. 37,14,24 bestaan echter twee opvallende verschillen. Om te beginnen zijn bepaalde delen van D. 10,2,41 niet opgenomen in D. 37,14,24. De zinsnede '*et alimenta, quae dari testator certis libertis iussisset*' ontbreekt bij de beschrijving van het feitencomplex (al wordt er wel kort naar verwezen in de beschrijving van de uitspraak) en daarnaast is het verweer van de gedaagde '*Ex diverso respondebatur consensisse eos divisioni et multis annis alimenta secundum divisionem praestitisse*' in zijn geheel niet in D. 37,14,24 opgenomen. Verder verschilt

195 Schulz, *Geschichte*, 183 nt. 2, die betoogt dat de verwijdering van het verweer van de gedaagde (*ex diverso...praestitisse*) kan worden toegeschreven aan Paulus of de compilatoren, maar de andere wijzigingen in de tekst niet.

196 Ankum, 'Paulus', 2 nt. 9 en Rizzi, *Imperator Cognoscens*, 118-119.

197 *Const. Deo Auct.* 7

198 Schulz, *Geschichte*, 183.

199 Voor een inhoudelijke behandeling van beide teksten, zie BZD, nr. 2 (D. 10,2,41 = D. 37,14,24).

de formulering van het keizerlijk oordeel in de twee teksten. Bij D. 10,2,41 wordt diens uitspraak over de verdeling van de *alimenta* voorop geplaatst, terwijl in D. 37,14,24 eerst melding wordt gemaakt over de beslissing met betrekking tot de verdeling van de *liberti*. Een verklaring voor deze verschillen kan worden gevonden in de verschillende contexten waarin de beide *leges* zich bevinden: D. 10,2,41 is afkomstig uit de Digestentitel 10,2, die betrekking heeft op de verdeling van nalatenschappen door middel van de *actio familiae erciscundae*, terwijl D. 37,14,24 is opgenomen in de titel over het *ius patronatus*, D. 37,14. Het is mogelijk dat het onderwerp van beide titels de vormgeving van de teksten heeft beïnvloed.²⁰⁰ Bij het opstellen van Digestentitel 37,14 over het *ius patronatus* was men met name geïnteresseerd in het deel van de keizerlijke uitspraak dat betrekking had op de verdeling van de *liberti*. De compilatoren kozen er daarom voor om de delen van de tekst die betrekking op de *alimenta* hadden, in het bijzonder het verweer van de mede-erfgenamen, zoveel mogelijk achterwege te laten (hetgeen ook zorgde voor een aanzienlijke inkorting van de tekst) en de beslissing hierover slechts volledigheidshalve aan het einde van de tekst te vermelden.²⁰¹ Voor de samenstellers van de titel over de *actio familiae erciscundae* was echter juist het oordeel van de keizer over de verdeling van de *alimenta*, die in deze zaak in de vorm van een fidei-commis of een damnatielegaat waren gegoten, van groot belang. Het is daarom logisch dat D. 10,2,41 hierover meer informatie bevat en de verdeling van de *alimenta* in de beschrijving van het keizerlijk oordeel voorop stelt.

Soortgelijke – en zelfs verdergaande – Byzantijnse ingrepen in de teksten uit de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* zijn we ook al eerder in dit hoofdstuk tegengekomen, te weten bij de acht teksten waarbij de compilatoren slechts de uitspraak van de keizer of zelfs alleen een abstracte rechtsregel uit het verslag van Paulus hebben overgenomen (zie paragraaf 3.2.1 supra). Daarnaast zien we een vergelijkbare werkwijze van de compilatoren bij andere *leges geminatae* in de Digesten, zoals bij een *decretum* van Marcus Aurelius dat afkomstig is uit het vijfde boek van Callistratus' *De cognitionibus* en op twee verschillende plaatsen in de Digesten is opgenomen (D. 4,2,13 en D. 48,7,7):

200 Zie voor het onderstaande ook Rizzi, *Imperator Cognoscens*, 118-119.

201 Anders Sanfilippo, *Libri Tres*, 32, die juist meent dat het verweer van de mede-erfgenamen (*ex diverso...praestitisse*) in D. 10,2,41 is toegevoegd door de compilatoren. Er bestaat echter geen reden voor een dergelijke toevoeging, zie Peachin, 'The case', 305-305 en de inhoudelijke behandeling van deze teksten in het 'Bijzonder deel' van dit proefschrift.

<p>D. 4,2,13</p> <p>Callistratus libro quinto de cognitionibus</p> <p><i>Exstat enim decretum divi Marci in haec verba: Optimum est, ut, si quas putas te habere petitiones, actionibus experiaris.</i></p> <p>Cum Marcianus diceret: "vim nullam feci", Caesar dixit: "Tu vim putas esse solum, si homines vulnerentur? Vis est et tunc, quotiens quis id, quod deberi sibi putat, non per iudicem reposcit.</p> <p>Quisquis igitur probatus mihi fuerit rem ullam debitoris vel pecuniam debitam non ab ipso sibi sponte datam sine ullo iudice temere possidere vel accepisse, isque sibi ius in eam rem dixisse: ius crediti non habebit".</p>	<p>D. 48,7,7</p> <p>Callistratus libro quinto de cognitionibus</p> <p><i>Creditores si adversus debitores suos agant, per iudicem id, quod deberi sibi putant, reposcere debent: alioquin si in rem debitoris sui intraverint id nullo concedente, divus Marcus decrevit ius crediti eos non habere. Verba decreti haec sunt: Optimum est, ut, si quas putas te habere petitiones, actionibus experiaris: interim ille in possessione debet morari, tu petitor es.</i></p> <p>Et cum Marcianus diceret: "vim nullam feci", Caesar dixit: "Tu vim putas esse solum, si homines vulnerentur? Vis est et tunc, quotiens quis id, quod deberi sibi putat, non per iudicem reposcit.</p> <p><i>Non puto autem nec verecundiae nec dignitati nec pietati tuae convenire quicquam non iure facere.</i></p> <p>Quisquis igitur probatus mihi fuerit rem ullam debitoris non ab ipso sibi traditam sine ullo iudice temere possidere, eumque sibi ius in eam rem dixisse, ius crediti non habebit".</p>
--	--

Ook hier zien we dat D. 4,2,13 sterker is ingekort dan D. 48,7,7, hetgeen in de literatuur wordt beschouwd als een ingreep van de compilatoren die kan worden verklaard door het onderwerp dat aan de orde is in de twee titels waarin beide teksten zijn opgenomen.²⁰² Het belangrijke verschil met de teksten uit de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* is dat deze twee teksten gebaseerd zijn op dezelfde tekst uit de *De cognitionibus libri VI* van Callistratus en er dus geen sprake kan zijn van twee verschillende *epitomae* waarin het *decretum* van Marcus Aurelius op twee verschillende wijzen is samengevat (zoals Schulz met betrekking tot de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* betoogt). Het gaat zonder twijfel om een ingreep door de compilatoren in het origineel

202 V. Wankel, 'Der Kaiser als Richter: Überlegungen zu D. 4,2,13 / D. 48,7,7 (Call. 5 de cogn.)' ZSS 129 (2012), 577-587.

van Callistratus.²⁰³ De werkwijze van de compilatoren bij de verwerking van D. 4,2,13 en D. 48,7,7 vertoont grote overeenkomsten met de ingrepen in D. 37,14,24, waaruit volgt dat de verschillen in inhoud en vormgeving tussen D. 37,14,24 en D. 10,2,41 ook zouden kunnen worden verklaard door de aanname van Byzantijnse aanpassingen in de teksten naar aanleiding van de inhoud van de Digestentitels waarvan de teksten onderdeel uit maken.

3.3.2.3 Conclusie

Op basis van het voorgaande kan de volgende conclusie worden getrokken. Er zijn goede gronden om aan te nemen dat de *Imperiales Sententiae* een uittreksel waren van een Pauliaans origineel dat oorspronkelijk zes boeken besloeg en waarschijnlijk de titel '*Imperiales sententiae in cognitionibus prolatae*' droeg. Over de aard van de *Decreta* valt minder met zekerheid te zeggen. Uit het bovenstaande blijkt dat de theorie van Schulz dat dit werk ook moet worden aangemerkt als een uittreksel niet berust op een onweerlegbare argumentatie. De verschillen in de redactie van de *leges geminatae* D. 10,2,41 en D. 37,14,24 zouden immers ook kunnen worden verklaard door een ingreep van de compilatoren aan te nemen, die werd ingegeven door de verschillende titels waarin beide teksten zijn opgenomen. Het is echter ook mogelijk dat de hierboven besproken accenten op bepaalde delen van de keizerlijke uitspraak reeds door epitomatoren zijn aangebracht.

Meer in het algemeen moet wellicht nog het volgende over het werk van Schulz worden opgemerkt. Schulz behoorde tot de groep Romanisten die van mening was dat vrijwel alle geschriften van de klassieke juristen in de post-klassieke periode in meerdere of mindere mate waren herzien of veranderd en dat de compilatoren dus niet beschikten over de originele klassieke teksten (de zogeheten 'Textstufenforschung').²⁰⁴ Deze inmiddels achterhaalde opvatting over de transmissie van juridische teksten bracht vaak allerlei ingewikkelde theorieën over het bestaan van moederedities, bewerkingen en uittreksels van klassieke werken met zich mee, zeker wanneer er sprake was van twee soortgelijke werken van dezelfde jurist. Vele hiervan zijn in de meer recente literatuur weerlegd.

203 Eenzelfde werkwijze blijkt uit de vergelijking van teksten die niet alleen via de Digesten zijn overgeleverd, maar waar ook een pre-Justiniaanse versie van bestaat. Zie bijvoorbeeld W. Kaiser, 'Justinian and the Corpus Iuris Civilis' in: D. Johnston (ed.), *The Cambridge companion to Roman law*, Cambridge: Cambridge University Press 2015, 128-130 en Nelson, *Überlieferung*, 236 e.v., die een dergelijke exercitie uit heeft gevoerd voor de passages in de Digesten uit de Instituten van Gaius.

204 Schulz, *Geschichte*, 167. De belangrijkste andere voorstander van deze theorie is Wieacker, zie F. Wieacker, *Textstufen klassischer Juristen*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1975.

Een voorbeeld hiervan zijn de theorieën die zijn ontwikkeld door vertegenwoordigers van deze stroming over de verhouding tussen de *Institutiones* van Gaius en een ander werk van diens hand met de titel *Res Cottidianae*, waarvan de inhoud grotendeels met die van *Institutiones* overeenkomt. Het bestaan van deze werken werd door verscheidene auteurs verklaard met wilde theorieën over een oertekst, samenvattingen en verschillende (post-klassieke) edities van hetzelfde werk.²⁰⁵ Er is echter overtuigend aangetoond dat hun argumenten geen stand kunnen houden en dat er geen reden is om aan te nemen dat het niet 'gewoon' om twee klassieke werken gaat.²⁰⁶ Uit de verschillen in formulering tussen de teksten die in beide werken zijn opgenomen, wordt afgeleid dat zij gericht zijn op verschillende lezerspublieken: de *Institutiones* worden beschouwd als een tekst die gebruikt werd in het onderwijs, terwijl de *Res Cottidianae* gericht zouden zijn geweest op rechtspraktijk.²⁰⁷

Dit is echter geen dwingend argument om de theorie van Schulz met betrekking tot de overlevering van de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* af te wijzen. In het voorgaande is gebleken dat de uiterlijke kenmerken van de teksten uit beide werken geen uitsluitsel kunnen bieden over de vraag of de *Decreta* ook als een *epitome* moeten worden aangemerkt. Zoals in het volgende hoofdstuk zal worden aangetoond, geeft de bijzondere inhoud van beide werken echter wel degelijk aanleiding tot de vaststelling dat Paulus waarschijnlijk slechts één rechtspraakverzameling met uitspraken van Septimius Severus heeft gepubliceerd. Daaruit volgt dat zowel de *Imperiales Sententiae* als de *Decreta* als een uittreksel van dit Pauliaanse origineel moeten worden beschouwd.

Wanneer we aannemen dat de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* beide teruggaan op één werk van de hand van Paulus, rijst de vraag naar de titel en omvang van dit werk. De inscripties van de teksten die afkomstig zijn uit de *Imperiales Sententiae* doen vermoeden dat het Pauliaanse origineel de titel '*Imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum libri VI*' droeg en dus uit zes boeken bestond. Eén van de inscripties uit de *Imperiales Sententiae* heeft echter een enigszins afwijkende vorm:

205 Zie V. Arangio-Ruiz, 'D. 44.7.25 §1 e la classificazione gaiana delle fonti di obbligazione' in: *idem*, *Scritti di diritto romano*, deel 2, Napels: Jovene 1974, 141 e.v. (= *Mélanges de droit romain dédiés à Georges Cornil*, deel 1, Parijs: Sirey 1926, 92 e.v.) en *idem*, 'Ancora sulle Res Cottidianae' in: *idem*, *Scritti di diritto romano*, deel 2, Napels: Jovene 1974, 217 e.v. (= *Studi in onore di Pietro Bonfante nel XL anno d'insegnamento*, deel 1, Milaan: Fratelli Treves 1930, 495 e.v.). Zie daarnaast H.J. Wolff, 'Zur Geschichte des Gaiustextes' in: *Studi in onore di Vincenzo Arangio-Ruiz*, deel 4, Napels: Jovene 1952, 171 e.v., M. Fuhrmann, 'Zur Entstehung des veroneser Gaiustextes' *ZSS* 73 (1956), 341 e.v. en W. Flume, 'Die Bewertung der Institutionen des Gaius' *ZSS* 79 (1962), 1 e.v.

206 Zie Nelson, *Überlieferung*, 294-334. Het idee dat de *Institutiones* en de *Res Cottidianae* twee verschillende klassieke werken zijn, werd ook al verdedigd door T. Honoré, *Gaius*, Oxford etc.: Clarendon Press 1962, 113 e.v. en D. Liebs, 'Gaius und Pomponius' in: A. Guarino & L. Bove (ed.), *Gaio nel suo tempo. Atti del simposio romanistico*, Napels: Jovene 1966, 63. Zie voor eenzelfde soort betoog met betrekking tot de *Digesta* en *Responsa* van Scaevola W.J. Zwalve, 'In re Iulius Agrippa's estate. Q. Cervidius Scaevola, Iulia Domna and the estate of Iulius Agrippa' in: L. De Blois (ed.), *Administration, prosopography and appointment policies in the Roman Empire* (IMEM 1), Amsterdam: Gieben 2001, 154-166.

207 Nelson, *Überlieferung*, 333-334.

D. 37,14,24: *Paulus imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum sive decretorum ex libris sex libro primo*

De toevoeging ‘*sive decretorum*’ achter ‘*imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum*’ is opvallend en zou wellicht het verschil tussen de titels van de twee *epitomae* kunnen verklaren. Als we aannemen dat het oorspronkelijke werk van Paulus een dubbeltitel had, i.e. ‘*Imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum sive decretorum libri VI*’, is het goed mogelijk dat de ene *epitomator* bij de titel van zijn uittreksel heeft vastgehouden aan het eerste deel van de titel van het origineel (‘*imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum*’), terwijl de andere juist de voorkeur gaf aan het simpele en kortere tweede deel van de titel van het oorspronkelijke werk (‘*decretorum*’). Dubbeltitels komen bij literaire werken uit de klassieke oudheid met enige regelmaat voor.²⁰⁸ Binnen het juridische genre kennen we slechts één ander voorbeeld van een dergelijke dubbeltitel, te weten de *Rerum cottidianarum sive aureorum libri VII* van Gaius.²⁰⁹ Er wordt aangenomen dat het tweede gedeelte van de titel (‘*sive aureorum*’) niet van Gaius zelf is, maar op een later tijdstip aan de oorspronkelijke titel van het werk is toegevoegd.²¹⁰ Een soortgelijke situatie is denkbaar voor de rechtspraakverzameling van Paulus. Het is goed mogelijk dat deze oorspronkelijk de titel ‘*Imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum libri VI*’ droeg, maar op enig moment in de volksmond de bijnaam ‘*Decretorum libri VI*’ heeft gekregen en dat deze tweede titel in latere kopieën van het werk aan de originele titel is toegevoegd (in vorm van ‘*sive decretorum*’). Hierna hebben twee verschillende *epitomatores* hun uittreksels van dit werk gemaakt en aan hun *epitomae* twee verschillende titels gegeven, die echter beide op de titel van het oorspronkelijke werk zijn gebaseerd.

Het feit dat de *Decreta* uit meer boeken bestonden dan de *Imperiales Sententiae* en dus waarschijnlijk een grotere feitelijke omvang hadden, zou kunnen verklaren waarom D. 10,2,41, de beschrijving van de zaak van Camelia Pia die uit de *Decreta* afkomstig is, niet of in ieder geval minder ingrijpend is ingekort dan het verslag van dezelfde zaak in D. 37,14,24, dat oorspronkelijk onderdeel uitmaakte van de *Imperiales Sententiae*. Het is immers mogelijk dat de *epitomator* van de *Decreta* de oorspronkelijke verslagen van Paulus minder rigoureuus heeft ingekort dan de *epitomator* van de *Imperiales Sententiae* en dat zijn uittreksel om die reden drie boeken in plaats van twee omvat.²¹¹

208 Zie bijvoorbeeld het werk van Lucianus (ca. 125-180 n. Chr.), wiens dialogen titels als ‘*Reviviscentes sive piscator*’, ‘*Bis accusatus sive tribunalia*’, ‘*Charon sive contemplantes*’ en ‘*Somnium sive vita Luciani*’ dragen. Vgl. daarnaast bijvoorbeeld de *Metamorphoses* van Apuleius, die reeds in de oudheid ook al werden aangeduid als de *Asinus Aureus*.

209 Zie voor enkele voorbeelden D. 22,1,28, D. 39,6,4, D. 40,2,7, D. 41,1,1 en D. 50,13,6.

210 Schulz, *Geschichte*, 201-202; Nelson, *Überlieferung*, 294 en D. Liebs, ‘§426. Gaius’ in: K. Sallmann (ed.), *Die Literatur des Umbruchs. Von der römischen zur christlichen Literatur 117 bis 284 n. Chr. (Handbuch der lateinischen Literatur der Antike 4)*, München: Beck 1997, 193.

211 Vgl. Liebs, ‘Tulius Paulus’, 172.

De minder omslachtige titel en de uitgebreidere inhoud van de *Decreta* hebben er wellicht ook toe bijgedragen dat dit uittreksel een grotere verspreiding binnen het rijk kende,²¹² met als gevolg dat de compilatoren reeds bij de aanvang van de samenstelling van de Digesten over een exemplaar hiervan beschikten. Dit zou kunnen verklaren waarom de *Decreta* tot de Papinianusmasse behoren, terwijl de *Imperiales Sententiae* onderdeel uitmaken van de Appendixmasse.²¹³

212 Liebs, 'Iulius Paulus', 172.

213 Zie paragraaf 3.3.1.2 *supra*.